

Birutė Kabašinskaitė

Lietuvių rašomosios kalbos variantai XVI–XVII amžiuje

Paskaitų konspektai ir praktinės užduotys

Vilnius, 2018

Apsvarstyta ir rekomenduota išleisti
Vilniaus universiteto Baltistikos katedros posėdyje
(2018-02-19, protokolas Nr. 10) ir
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto tarybos posėdyje
(2018-03-23, protokolas Nr. 11)

Recenzentai:

doc. dr. Vilma Zubaitienė (Vilniaus universitetas)
dr. Mindaugas Šinkūnas (Lietuvių kalbos institutas)

ISBN 978-609-459-928-6

© Birutė Kabašinskaitė, 2018

© Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas, 2018

Turinys

Pratarmė	4
Lietuvių raštijos pradžia	5
XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžius. Rašomosios kalbos variantai	6
Pagrindiniai rašomosios kalbos variantų skirtumai	7
Kiti rašomosios kalbos variantų ypatumai	9
Rašomosios kalbos variantų atstovų apžvalga	13
Vakarinio rašomosios kalbos varianto atstovai	16
Vidurinio rašomosios kalbos varianto atstovai	18
Rytinio rašomosios kalbos varianto atstovai	21
Rašomosios kalbos variantų <i>LDK</i> atsiradimo priežastys	23
Senoji raštija elektroninėje erdvėje	26
Literatūra	27
Šaltinių santrumpos	30
Sutartiniai ženklai, kitos santrumpos	31
Praktinės užduotys rašomosios kalbos variantams nustatyti	32

Pratarmė

Mūsų kalbos istorikų parašytas ne vienas lietuvių rašomosios kalbos istorijos vadovėlis (plg. Palionis 1995, Zinkevičius 1996), ne viena lietuvių senosios raštijos bei kalbos istorijos tyrimų sintezė (plg. Jonikas 1952, 1987, Palionis 1967, Lebedys 1977, Zinkevičius 1988)¹, žinynas (Biržiška 1960=1990)². Rašomosios kalbos istorija buvo pasakojama supažindinant su kiekvieno reikšmingesnio autoriaus tektais arba orientuojantis į atskirus kalbos lygmenis (rašyba, fonologija, morfologija, leksika, sintaksė), tekstų žanrus.

Šiuo darbu siekiama bakalauro studijų studentams lituanistams glaustai³ pristatyti seniausią mūsų raštijos istorijos tarpsnį atsižvelgiant į vieną svarbų to meto raštijos aspektą – rašomosios kalbos variantus. Konspektai galėtų tapti vienu iš pirmųjų raktų, padedančių atrakinti, t. y. analizuoti, senuosius tekstus – čia supažindinta su pagrindiniais skiriamaisiais variantų bruožais, kitais jų kalbos ypatumais, atsiradimo priežastimis, knygos gale pateikta keletas praktinių užduočių. Be to, aptarti ir kiekvieno varianto svarbesni atstovai (pamatinės žinios pateiktos iš Zinkevičiaus *Lietuvių kalbos istorijos* [1988]). Ypač stengtasi reziumuoti per pastaruosius dvidešimt metų kalbininkų atliktus naujus filologinius tyrimus, taip pat siekta paminėti neseniai rastus iki šiol nežinotus senuosius tekstus.

Už vertingas dalykines pastabas bei patarimus labai dėkoju šios knygos recenzentams doc. dr. Vilmai Zubaitienei ir dr. Mindaugui Šinkūnui bei Baltistikos katedros kolegoms prof. dr. Birutei Jasiūnaitei, dr. Ginai Kavaliūnaitei, doc. dr. Jurgiui Pakeriui, doc. dr. Vytautui Rinkevičiui, prof. dr. Daivai Sinkevičiūtei, prof. habil. dr. Bonifacui Stundžiai.

Birutė Kabašinskaitė

¹ Vienas iš pirmųjų sėkmingų mėginimų sistemingai tirti senuosius lietuvių tekstus buvo dar 1877 metais publikuotas Adalberto Beczenbergerio (Bezenberger) veikalas *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache* (t. y. lietuvių kalbos istorijos apybraiža). Tarpukario metais apibendrinamojo pobūdžio darbą rengė Pranas Skardžius – yra išlikusi rankraštinė jo studija. Ją ir Skardžiaus darbus apie bendrinės kalbos istoriją inspiravo indoeuropeisto Eduardo Hermano (Hermann) 1929 metų studija apie lietuvių bendrinės kalbos susiformavimą, kur raginama kuo greičiau imtis išsamių rašomosios ir bendrinės kalbos genezės tyrimų.

² Paminėtina ir Mažosios Lietuvos enciklopedija (2000–2009).

³ Taikantis prie dabartinės bakalauro lietuvių filologijos studijos programos.

Lietuvių raštijos pradžia

§ 1. Lyginant su dalies Europos kalbų istorija, mūsų rašomoji kalba⁴ radosi gana vėlai. Vokiečiai, prancūzai, ispanai jau XIII–XIV amžiuje pasirinko savo bendrinę rašomąją kalbą, o Lietuvoje XVI amžiaus pradžioje dar tik rengti pirmieji lietuviški tekstai⁵.

Pakankamai vėlyvą mūsų raštijos radimąsi sąlygojo LDK valdovų pasirinkimas. LDK valdovai valstybės dokumentams pasirinko lotynų (oficialią tarptautinę Europos rašto kalbą) ir kanceliarinę rytų slavų kalbą, kuri jau turėjo rašto tradiciją ir buvo paplitusi dalyje LDK žemių. Kadangi būtent valstybės kanceliarija labiausiai formuoja raštiją (tai matyti iš kitų kalbų raštijos istorijos), lietuvių kalba liko nustumta į antrą planą. Lietuviškos raštijos pradmenimis negalima laikyti lituanizmų, pastebėtų LDK dokumentuose minėta kanceliarine slavų kalba (metrikoje, statute, metraščiuose)⁶ – tai tebuvo paskiri žodžiai ar frazės, veikiausiai liudiję LDK vadovybės vartotos šnekamosios kalbos, terminijos poveikį, tačiau neformavę tradicijos rašyti vien lietuvių kalba.

Nedidelė niša lietuviškiems tekstams rasti tegalėjo tapti naujos religijos, Vakarų krikščionybės, poreikis katechizuoti prastuomenę. Tačiau iki Reformacijos laikų tai inspiravo tik nedidelius tekstelius – dažniausiai kelių pagrindinių maldų vertimus.

§ 2. Taigi lietuvių rašomosios kalbos istorija prasideda XVI amžiaus pradžioje su pirmaisiais įrašais, darytais XV, XVI amžiaus lotyniškose krikščioniškose knygose. Veikiausiai jos priklausė pranciškonams observantams, kurių vienuolynai nuo 1468–ųjų buvo įkurti Vilniuje ir Kaune, o vėliau buvo perimtos jėzuitų.

Neseniai manyta, kad šie įrašai ir teksteliai rašyti tik rytų aukštaičių šnektomis, o jų kilmė sietina su tik sostinės, Vilniaus, dvasininkais. Iš tokių rytietišku tekstų pirmiausia minėti poteriai (*Tėve mūsų*, *Sveika, Marija*, tikėjimo išpažinimas), įrašyti Mikalojaus Bloniečio (Nicolaus de Blony) knygos *Tractatus sacerdotalis* (1503) paskutiniame puslapyje.

Pvz.:

Teve mŃvu kurif efi dangwafu f3vŃfkifi vardaf tava
athayki tava karaliftya buki thava vala kayp dvngvŃ
theyp f3amyaŃ dvanv mŃvu vifu dzenv dvaki
mvmvf nv yr athlayfki mvmvf mŃvu kalthef
kayp yr mef athlyaydzame mŃvu kalczyemvf
nyevyafki mŃvu f3alanv ale mvf gyalbŃak nvagi
vifa piktha amen.

Jonas Palionis ir Jurgis Lebedys nustatė, kad jie įrašyti XVI amžiaus pirmajame ketvirtyje (Lebedys, Palionis 1963)⁷. Pasak Zigmo Zinkevičiaus, poterių kalba artima šnektoms, esančioms Dieveniškų, Trobų, Lazūnų ruože (Zinkevičius 1988, 238).

§ 3. Tačiau 2012 metais atrastos 20 glosų (28 abstraktesnės religinės leksikos žodžiai), esančios Joaneso (Joaness) Herolto inkunabule *Liber Discipuli de Eruditione Christifidelium* (jis publikuotas

⁴ Rašomoji kalba – sąmoningai daugiau ar mažiau sunorminta tekstų kalba, kuri remiasi viena kuria nors tarpe ar kelių tarmių pagrindu.

⁵ XIX, XX amžiaus ir mūsų laikų romantikai mėgino rasti ankstesnės lietuvių raštijos pėdsakų. Tačiau jų radiniai – arba falsifikatai, arba ne rašto ženklai. Kęstučio priesaikos tekstas („Rogachina roznenachy gospanany“), pateiktas XIV amžiaus vengrų kronikoje, neįmanomas aiškiai iššifruoti. Nėra pateikta nė vieno įtikinamo frazės išaiškinimo, žr. Dini 2000, 206t. Apie pseudomokslines teorijas, „runų“ skaitymus žr. Zinkevičius 2004 ir 2006.

⁶ Daugiausia lituanizmų yra pastebėjęs Konstantinas Jablonskis (1941), plačiau žr. Zinkevičius 1987, 123t.

⁷ Zinkevičius mano, kad pagrindinės krikščionių maldos į lietuvių kalbą galėjo būti išverstos jau XIII amžiuje, karaliui Mindaugui priėmus krikštą. Mat kai kurių vėliau vartotų poterių dalių, maldų forma yra išskirtinė, archajiška. Apie tai žr. Zinkevičius 2000.

ne anksčiau kaip 1485 metais), liudija, kad ankstyvuoju laikotarpiu vartota ir vakarų aukštaičių tarmė. Pvz.: *schwacumaf* ‘padorumas’; *p[rj]dęctas* ‘priedengtas, veidmainis’, *mokaf*, *prjffymanaf* ‘prisigalvojas; kalbą, plepą’, *abßyuej/fdejmaf* ‘apdairumas’, *pakjethjnymaf* · *gyerjyaßnja* · *pradejma* · *ßu* · *jßmjntjef* *padruthjnymu* ‘geresnio pradėjimo ketinimas su sutvirtintu pasvarstymu’. Glosų tyrėjai Giedrius Subačius, Marijušas Lenčiukas (Mariusz Leńczuk) ir Vieslavas Vidra (Wiesław Wydra) mano, kad jos darytos panašiu metu kaip ir poteriai – 1520–1530 metais (Subačius, Leńczuk, Wydra 2010)⁸. Nors įrašų kalbos tyrimas neduoda aiškaus atsakymo, kuria vakarų aukštaičių šnekta – šiauliškių ar kauniškių – rašyta, kalbininkų linkstama manyti, kad tai buvo į šiauliškių šnektą orientuota kalba.

XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžius. Rašomosios kalbos variantai

§ 4. Lietuvių raštijos sužydėjimą XVI amžiaus pabaigoje bei XVII amžiuje lėmė Reformacijos ir Kontreformacijos sankirta. Dėl katalikų, liuteronų ir kalvinistų konkurencijos Rytų Prūsijoje bei *LDK* buvo parengta bei išspausdinta nemaža vertingų lietuviškų leidinių.

Leidybą liuteroniškoje Rytų Prūsijoje rėmė ir skatino pati valdžia. *LDK* lietuviškų tekstų kūrimu rūpinosi tik religinės bendrijos (katalikų vienuolijos, vyskupai, įtakingesni kunigai; kalvinizmo išpažinėjai) ar didikai.

Lietuvos žemėse, kitaip nei Prūsų Lietuvoje, būta didelės tarminės diferenciacijos. Čia leisti tekstai rašyti dvejopa rašomąja kalba. Ypač nuo XVII amžiaus galima teigti buvus du *LDK* rašomosios lietuvių kalbos variantus – rytinį ir vidurinį. Tais laikais jie vadinti atitinkamai *lietwoių* ir *žemaičių kalba* (ne tarme!).

§ 5. Variantas – rašomosios kalbos atmaina, kuri remiasi viena tarme ir skirta tam tikram regionui; variantas turi tam tikras ribotas normas (yra iš dalies standartizuotas), jis savarankiškai egzistuoja šalia kitų variantų.

Minėti variantai rėmėsi dviejų tuomet politiškai, kultūriškai, religiškai reikšmingų sričių vyravusiomis šnektomis, tiksliau, keliais ryškesniais jų bruožais.

Šios sritys – sostinės, Vilniaus, regionas ir atskiras administracinis vienetas – Žemaičių kunigaikštystė (arba kiek didesnė Žemaičių vyskupija, kurios riba ėjo Nevėžio upe iki Panevėžio, toliau beveik siekė Biržus).

Šalia *LDK* variantų Mažojoje Lietuvoje formavosi dar vienas, vakarinis, rašomosios kalbos variantas, kuris ypač orientavosi į pietines Prūsų Lietuvos žemes (apie Gumbinę, Stalupėnus, Tolminkiemį, Darkiemį).

§ 6. Taigi XVI–XVII amžiuje turime tris lietuvių rašomosios kalbos variantus. Rytinis, Vilniaus, variantas rėmėsi rytų aukštaičių vilniškių šnektomis, o vidurinisis, Žemaičių kunigaikštystės, – vakarų aukštaičių šiauliškių pietinėmis šnektomis (Kėdainių krašto šnektomis, kartais vadinamomis vidurio aukštaičių šnektomis). Vakarinis, Mažosios Lietuvos, variantas rėmėsi į dabartinę vakarų aukštaičių kauniškių šnektą panašia šnektą, kuria kalbėta to meto Prūsų Lietuvoje.

Štai kaip atrodo to paties Evangelijos pagal Matą skyriaus ištrauka, išversta trimis variantais (reikšmingesni skirtumai pabraukti):

Vakarinis (Zengštokas): „Nefá regeiome ßwaifde iò vřchtekieghime Saulę / ir ataiome Garbinti ghi. (...) Ir řchitai / ßwaifde / kurę regeia vřchtekieghime Saulę eia pirma yū / net ataiia / ir řtoweia ant aukřta / kur buwa bernelis“.

⁸ Datavimu kiek abejoja Zinkevičius 2011, 136.

Vidurinis (Daukša): „Nesą regêiome žwayzdę io vžtekėiimūfia ľauľes / ir atêiome kloniotus iam. (...) Ir bitáy žwayzdė / kurią regėio rítūľa / eyo pirm ių: ir atėiuś ftóios ant wietos anós“.

Rytinis (Jaknavičius): „Nes regieiome žwayždy iuo vnt vžtekieimo ľauľes ir átaiom pákloniotis iám. (...) A šítai žwayzde / kurių buwo iżwidi vnt vžtekieimo ľauľes /eio pirm iu / net ataius ftoios vnt wietos / kur buwo bernelis“.

Matyti, jog rytinio varianto ištraukoje išsiskiria vienaskaitos galininko formų galūnės *-y, -iu žwayždy ~ žvaizdę, kuriu ~ kurią* (vakarinio ir vidurinio varianto tekste – *βwaiľde, žwayzde; kure, kuria*), prielinksnis *unt ~ ant* (vakarinio ir vidurinio varianto tekste – *ant, ant*); vidurinio ir rytinio varianto ištraukose neįprastai raide <ł> žymima [l] formose *ľauľes, ľauľes*. Šie skirtumai susiję ne su ortografijos, morfologijos, o su fonetikos sritimi. Ši sritis, kaip bus parodyta toliau, yra esminė norint nustatyti teksto rašomosios kalbos variantą.

Pagrindiniai rašomosios kalbos variantų skirtumai

§ 7. Pagrindiniai variantų skirtumai labiausiai matyti iš **fonetinių** ypatybių, kurias iš dalies atspindėjo savita ortografija.

		Vakarinis variantas	Vidurinis variantas	Rytinis variantas
1.	l kokybė prieš e, é, ei, e	[l'] minkštas = <ł>	[l] kietas = <ł>	[l] kietas = <ł>
2.	Tautosilabiniai junginiai <i>an, am</i> <i>en, em</i>	nepakitę: [an], [am], [en], [em] = <an>, <am> <en>, 	nepakitę: [an], [am], [en], [em] = <an>, <am> <en>, 	pakitę: [un], [um], [in], [im] = <un>, <um> <in>, <im>
3.	Nosinių garsų buvimas	+ ⁹ <a>, <u> <i>, <e>	+ ¹⁰ <a>, <u> <i>, <e>	- [a], [u] > [ū] ¹¹ = <u> [e], [i] > [ī] ¹² = <i>, <y>

Dabartinės bendrinės kalbos fonologijos sistemai artimiausias buvo vakarinis variantas. Kitaip nei dabar, čia dar turėti realūs nosiniai garsai, dažnai žymėti specialiomis raidėmis su „šakelėmis“¹³, pvz., *šzweľti, pririfchta, nefa* ‘nes’, *škuľti, ľiľti*, arba (rečiau) tiesiog junginiais *an, en in, un*¹⁴, pvz., *tawenšp, Suffimilftans, atfiunšk*. Kad nosiniai tuomet egzistavo realiai, rodo ir vakarinio varianto Kleino gramatikos nuorodos: „*a* yra su skersine šakele, tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*. Pvz.: esamojo laiko dalyviuose, kaip: *efas, daras, kalbas*, ir vienaskaitos galininkuose, kaip: *Diewa Tewa, ta diena*. (...) Ši *a* vadinama *a* persmeigta ir jos tarimas skiriasi nuo

⁹ Tam tikrose pozicijose (pvz., atviraime žodžio gale) nosiniai garsai [j], [u] galbūt jau buvo pradėję denazalizuotis, žr. plačiau Palionis 1995, 45, 46t.

¹⁰ Plg. 5 išn.

¹¹ Žodžio gale ilgasis balsis veikiausiai jau buvo aptrumpėjęs kaip ir dabartinėse rytų aukštaičių šnektose.

¹² Plg. 7 išn.

¹³ Kai kuriuose rankraščiuose vietoj šakelių dėti taškai raidžių apačioje. Mindaugo Šinkūno pastebėjimu, raidės <i> ir <u> Mažosios Lietuvos spaudiniuose pasirodė nuo XVII amžiaus vidurio Danieliaus Kleino iniciatyva – tik tuomet buvo išsireikalauta nuliedinti atitinkamas trūkstamas spausdėtos literas (literos <a> bei <e> turėtos iš seno).

¹⁴ Dažniausiai nosiniai šitaip žymėti žodžio kamienne ir uždaroje galūnėje.

lenkų *a*, tariamos beveik kaip *o*¹⁵. Tiesa, kai kuriuose tekstuose nosiniai buvo beveik nežymimi (tevertotos grafemos be diakritikų *a, e, i, u*) – veikiausiai taip nutiko dėl spaustuvės kaltės, kadangi ne visada turėti raidžių su diakritikais liejiniai.

§ 8. Vidurinis variantas nuo vakarinio skyrėsi [l] prieš [e] tipo vokalizmą (t. y. *e, ę, en, é, ei*) tarimu: [l] tartas kietai ir žymėtas specialia, iš lenkų rašybos perimta raide <l>, pvz., *pūle* ar *puole* (plg. vakarinio varianto *pūle*). Balsis [e], dvibalsis [ei] po [l] kartkartėmis rašytas kaip <a>, <ai>, pvz., *łayfti* ~ leisti, *fufiłakie* ~ susilekia, *mielafne* ~ mielesnė. Kietasis [l] turėtas ir veiksmožodžio *lieti* esamojo, būtojo laiko formose: *łeiu* ~ leju, mat seniau veiksmožodis turėjo vokalizmo požiūriu kiek kitokią nei dabar paradigmą – *łėja, łėjo, łieti*, vėliau tarmėse daug kur buvo apibendrintas vienodas balsis. Vieno kito vidurinio varianto autoriaus tekstuose vartotas dabar neįprasto kamieno daiktavardis *sėklė* ‘sėkla’, taigi čia taip pat žymėtas <l>, pvz., *fekles* ~ sėklės.

Iš dalies priebalsis *l* kietai tartas ir netiesiogiai prieš *e* vokalizmą, kai įsisprausdavo kitas priebalsis. Dažniausiai kietumas atspindėtas *lbė* junginiuose, pvz., *gęłbet, pęrkalbeio, pagalbes* ‘pagalbos’, dažnai ir *lte, lte*, pvz., *kaltes*, rečiau *ldė* (čia rašyta įvairiai) junginiuose: *męłdeś, pılde* (bet ir *iżpılde*). Kituose junginiuose <l> žymėtas labai retai arba visai nežymėtas.

Kaip ir dabartinėse tarmėse, skiriamoji ypatybė turėjo keletą išimčių. Minėtoje pozicijoje [l] buvo minkštas (t. y. rašyta <l>) svetimoms kilmės žodžiuose, pvz., *Láwa* ~ levą ‘liūtą’, *leda* ‘vos’, *pleme* ‘giminė’, *Alleluia, Betleem, Galileos, Ieruzalem*. Paveikus kitų formų analogijai [l] neretai buvo minkštas vardažodžių (*a* kamieno) vienaskaitos šauksmininko ir vietininko linksnyje: *penukęle, mokyfle, kiale* ‘kelyje’, *Paweyksle, ženkle, apginkle, weykále* (nors kartais rašyta ir taisyklingai: vns. šauk. *paęle*, viet. *mokyfle zerkołe, Reykale, gale*¹⁶). Beveik visada su [l] tartas ir rašytas žodis *keleivis*, pvz., *kėleiwio*, tarsi <ei> būtų traktuojamas kaip [ai] (panašiai tariama ir dabartinėse šnektose). Dvejopai rašyta ilgoji prielinksnio *pagal* forma – *pagalei, pagaley* ir *pagalei, pagaley* – matyt, šnektose būta įvairavimo, o ilgoji prielinksnio *dėl* forma traktuota tik kaip *dėlia, dėliai*, taigi rašyta su <l>, pvz., *delei, deley*¹⁷.

Viduriniame variante nosiniai garsai žymėti panašiai kaip ir vakariniame (tiesa, [i], [u] žymėti tik Mikalojaus Daukšos tekstuose – tik dėl jo veikalų spaustuvinininko pasirinkimo atitinkamomis unikaliomis literomis). Daukšos, kartais ir kitų autorių tekstuose nosiniai garsai dažnokai žymėti ir prieš gomurinius sprogstamuosius priebalsius [k], [g]¹⁸, t. y. ten, kur lauktume dvigarsių su *-n*, pvz., *dagus* ~ dangus, *rakas* ~ rankas, *prátake* ~ pralenkė, *pateka* ~ patenka, *Inęęęe* ~ įžengė, *ługa* ~ jungą. Tai liudija tuo metu vykusią tam tikrą nosinių ir junginių su *n* neutralizaciją: tekstų rengėjui, matyt, vienodai skambėjo ir *qžuolas*, ir *dangus*. Be to, kai kada Daukšos veikaluose (ypač postilėje) nosiniais žymėti ir nenosiniai ilgieji garsai¹⁹, pvz., vns. kilm. *baęnicęios*, vns. vard.

¹⁵ „*a* eft cum virgulā transversali incalee, efferturq; ut **an** / fed aliquantò leniùs & obscurius, quafi abforbendo **n**. E. g. in Participiis Præsentis temporis, ut *efas* existens, *daras* faciens, *kalbas* loquens. Et in Accufativis Singularibus, ut *Diewa Tewa* DEUM Patrem, *ta diena* illum diem. (...) Vocatur a transfixum; & pronunciatione differt à Polonico *a* / quippe quod ferè ut **o** effertur“ (KIG 3t.).

¹⁶ Daukšos tekstuose vns. šauksmininko ir vietininko linksniai rašyti tik dėsninai su <l> prieš *e*.

¹⁷ Ieškant pavyzdžių su pozicija *le, lei* ir tt., neretai gali klaidinti tekstų rašyba – <e>, <ei>, <ey> grafemomis buvo žymima ir [a], [ai], pvz., *nemeyley* ~ nemeiliai, *zmogelei* ~ žmogeliai. Nenorint suklysti, reikėtų orientuotis į atitinkamų formų rašybą dabartinėje bendrinėje kalboje. Beje, po grafemos <l>, kuri žymėjo minkštą [l], prieš supriešakėjusius užpakalinės eilės balsius dažniausiai nebuvo rašomas minkštumo ženklas; toliau einantis [a] galėjo būti rašomas ir kaip <e>, ir kaip <a>, pvz., *nedela* ar *nedele* ~ nedėlia ‘savaitė, sekmadienis’, *karaley* ar *karalay* ~ karaliai.

¹⁸ Nosinės dėtos ir prieš *t, d*, tačiau daug rečiau, plg. *priderati, paskadinima*.

¹⁹ Kartais žymėti ir trumpieji balsiai, tačiau tokių atvejų labai nedaug ir jie traktuotini kaip korektūros klaidos.

*stropėfnis*²⁰, dgs. vard. *anis, átřkalūnis, řūnus, lāimus, akis, áwis, řirdis, patis, tris, patógus, ruřtus, karalus, ius*. Tikėtiną paaiřkinimą pateikė Aleksas Girdeņis (1997, 55): pozicijoje po [n], [m] įvykusi fakultatyvi nosinio (= junginio su *n*) ir ilgojo nenosinio balsio neutralizacija (plg. *bařniczios, dideřnis, anis, řūnus*); kadangi nosiniai gali egzistuoti ir kitose pozicijose (ne tik po nosinio balsingojo), jie kartais buvę apibendrinami kaip pagrindinė kelių galūnių morfonema (plg. *i* ir *u* kamieno dgs. vard. *patis, akis, karalus, řmárkus*). Tiesa, řis apibendrinimas galėjo būti ir vien grafinis, taigi realiai nosiniai balsiai nurodytose *i, u* kamieno formose buvo netarti, o raidės <*i*>, <*u*> Daukřos subjektyviai buvo priskirtos řioms dgs. vard. formų galūnėms žymėti.

§ 9. Rytiniam variantui taip pat buvo būdingas kietasis [l] (pvz., *layřti, puolė, volaktis*)²¹, tačiau čia nebebuvo nosinių – jie denazalizavosi, virto atitinkamais ilgaisiais arba pusilgiais²² garsais, o [ą], [ę] specifiřkai susiaurėjo: *q, ę > ū, ę, į > ĩ* (pvz., *řzwifřti* ~ řvēřti, *řririřtu* ~ řririřtą, *řrufiey* ~ drąřiai); susiaurėjo ir tautosilabiniai junginiai *an, am > un, um; en, em > in, im*, pvz., *dungus* ~ dangus, *kinteiom* ~ kentėjom, *řundara* ~ sandara, *byndrifřte* ~ bendrystė. Sveiki, nesusiaurėję [an], [am], [en], [em] išlaikyti tik svetimos kilmės žodžiuose, pvz., *ewangelia, angelas*, taip pat galūnėse (tiksliau, kadaise ar neseniai sutrumpėjusiose galūnėse) ir postpozicinių vietininkų baigmenyse su antriniais dvigarsiais, pvz., *geram, kitokiam, giedam, ipūliman, gařan, karalifřten, kuriamp*²³.

Susiaurėję nosiniai rytiniame variante žymėti raidėmis <*u*> ir <*i*>, iš kurių sunku spręsti apie řių balsių ilgumą. Tos pat grafemos neretai vartotos ir tose vardazodžių, įvardžių vienaskaitos įnagininko bei vietininko (retai ir daugiskaitos vietininko) galūnėse, kurios kadaise kilo iš nosinių balsių: *řu didřiu galiby* ~ su didžia galybe (*-řq, *-ř), *rařty* ~ rařte (*-ř), *řwytami giwenimy* ~ řventame gyvenime (*-ř), *mokimy* ~ mokyme (*-ř), *kuriami* ~ kuriame (*-ř); *pařnikuofy* ~ pasnikuose (*-ř); *tadu* (**tadq*), *kadu* (**kadq*), *wifadu* (**visadq*); *řawi* ~ save (**savę*). Kaip ir dabartinėse rytų aukřtaičių tarmėse, řios formos su *-u* ar *-i* kalbos istorikams leidžia susekti atitinkamų linksnių galūnių istoriją.

Beje, rytinio varianto skiriamuoju bruožu nelaikytinas dabartinei vilniřkių řnektai būdingas dzūkavimas, nes jis atspindimas tik kai kuriuose varianto tekstuose (plg. *řrecias* ‘trečias’, *řriciks* ‘pritiks’ rankrařtiniuose potėriuose, 1605 metų anoniminiame katekizme), be to, nenuosekliai.

Taigi rařomosios kalbos variantai skirtini remiantis fonetikos bruožais. Remiantis minėtomis trimis skiriamosiomis ypatybėmis net ir neřinant teksto autoriaus galima nustatyti variantą, kuriam jis atstovauja²⁴.

Kiti rařomosios kalbos variantų ypatumai

§ 10. **Rařyba**. Ortografijos požiūriu variantai skyrėsi nedaug. Nors vakarinio varianto autorius veikė vokiečių ortografijos tradicija, tegalima paminėti tik vieną vokiřkos tradicijos raidę, kuri

²⁰ Vyriřkosios giminės aukřtesniojo laipsnio būdvardžiai linksniuojami pagal *ija* linksniavimo tipą. Nemažos dalies mūsų tarmių duomenys rodo, kad řio kamieno vns. vard. galūnė *-is* anksčiau buvusi ilga (**-is*). Veikiausiai ilgai tarta ir Daukřos laikais, nors kai kurios jo tekstų formos liudija, kad priešrařytiniais laikais aukřtesniojo laipsnio formos priklausė *i* kamieno paradigmam (plg. *dideřnimę* vns. viet.).

²¹ Tokios pat kaip vidurinio varianto buvo ir išimtys. Tiesa, ilgosios prielinksnių formos *pagalei, dēlia* rytiniame variante vartotos daug rečiau.

²² Balsio ilgumas priklausė nuo pozicijos žodyje, kirčio vietos.

²³ Sirvydo tekstuose adesyvo formose pasitaikantis *am* kartais verčiamas *um*, pvz., „žmogu řutweris **iumpi** wifu řwietu ařurakina“ *SP1* 62. Vis dėlto čia galėtų būti ir korektūros klaidos.

²⁴ Žr. praktines variantų skyrimo užduotis knygos gale.

beveik nebuvo būdinga *LDK* tekstams, – tai <[ch]>, žyminti [š]²⁵. Vis dėlto, kaip nustatė Mindaugas Šinkūnas (2014), nuo 1641–ųjų vietoj šios raidės Mažosios Lietuvos tekstuose imta vartoti <β>, būdinga ir *LDK*. Vakarinio varianto raštijos kūrėjai daug rečiau dėliojo iš lenkų rašybos pasiskolintą minkštumo ženklą <i> (ir prieš <e>), beveik nevartojo lenkiškosios <ł> kietajam [l] žymėti²⁶.

Visiems to meto raštijos kūrėjams tiesiogiai ir netiesiogiai didelę įtaką darė čekų, husitų, ortografijos naujovės. Vienas iš Jano Huso inspiruotos rašybos reformos principų buvo vengti gremėzdiškų grafemų – trigrafų, digrafų. Lietuviškuose tekstuose (vienur gana nuosekliai, kitur – gana sporadiškai) taip pat ėmė rasti vienaženkliai rašmenys: <ś>, žymintis [š] (rečiau [s']), <ć>, žymintis [č], <ź> žymintis [ž], <ż>, žymintis [ž], ir <u>, žymintis [uo]. Nuo XVII amžiaus išryškėjo vienas variantų ortografijos skirtumas, susijęs su [uo] žymėjimu, – *LDK* rašomosios kalbos variantuose įsigalėjo mums dabar įprasta grafema <uo>, o vakariniame variante nuosekliai vartotas „dviauškštis“ <û>. Vakariniame variante apskritai buvo labiau rūpinamasi rašyba, specifiniams lietuvių kalbos garsams čia buvo pritaikytos kelios grafemos: <y> – ilgajam ī (Jonas Rėza), <è> – siaurajam é (Danielius Kleinas) žymėti. Nuo XVII amžiaus antrosios pusės gausiau vartoti ir morfologiniai diakritikai – stogelio formos cirkumfleksas ypač dažnai žymėjo daugiskaitos kilmininko formų galūnę, pvz., *Diewû*.

Nemaža dalis vidurinio varianto tekstų turėjo išskirtinę grafemą, žyminčią platųjį atvirą [æ]²⁷ – <ê> arba <ea>, pvz., *gêras, peanas, meata*. Grafema <ê> vartota vien Mikalojaus Daukšos tekstuose, tą pačią funkciją čia atliko dar viena raidė – <ę>, kuri vyravo jo postilėje (išskyrus pradžią)²⁸. Daukša apskritai nemažą dėmesį skyrė rašybai, nuo jo tekstų pradėtos žymėti nosinės <i>, <u> (sekant Daukša šitaip [i] bei [u] imtos žymėti vakariniame variante nuo Kleino gramatikų laikų)²⁹. Rašmenį <ea> nuo XVII amžiaus vartojo kalvinistų veikėjai (jis buvo perimtas ir į XVIII, XIX amžiaus jų lietuviškus tekstus). Ši raidė vieną kartą pavartota ir ankstyvosiose Herolto knygos glose: *gyerÿeaβnyā* ‘geresnio’³⁰.

Rytiniam variantui tam tikros specifinės, išskirtinės raidės nebuvo būdingos (galbūt ir dėl sumenkusių techninių Vilniaus spaustuvės galimybių). Pirmuosiuose rankraštiniuose įrašuose, teksteliuose, rašytuose rytų aukštaičių šnektomis, vartoti savitesni rašmenys <wa>, <va>, <vo> = [uo] spausdintuose rytinio varianto tekstuose neišgalėjo. Tiesa, dalyje rytinio varianto tekstų³¹

²⁵ Ši raidė bei taip pat <βch> buvo pavartota tik jau minėtose ankstyvosiose glose iš Herolto knygos.

²⁶ <ł> dažniausiai buvo teikiama vakarinio varianto gramatikose; kartais pasitaikydavo vėlesniuose giesmynuose. Tačiau <ł> buvo suteikta kiek kita reikšmė nei viduriniame ar rytiniame variante. Nors ir minėdami lenkų *ł*, gramatikų rengėjai vokiečiai šią raidę aiškino žymint ištęstą *l* ar net geminatą *ll* (plg. *KIG* 10, *RG* 9; iš tiesų buvo orientuojamasi į vokiečių kalbos *l* tarimo ypatumus). Iš pastabų apie supriešakėjusius balsius matyti, kad Rytų Prūsijoje gyvenę vokiečiai nelabai skyrė lietuvių kietąjį ir minkštąjį *l* – štai Povilas Ruigys nurodo, kad *l, r* po priešakinių ar supriešakėjusių balsių tegali skirti (ištarti) tik gimę lietuviais (*RG* 4).

²⁷ Platusis, atviras [æ] – tai pailgėjęs po kirčiu atviro skiemens *e* (tvirtagalis) ir tvirtapradis pirmasis dvibalsių, dvigarsių dėmuo.

²⁸ Plačiau žr. Šinkūnas 2015a, 122–127.

²⁹ Nosiniams [a], [e] žymėti jau nuo pirmųjų lietuviškų tekstų imtos taikyti lenkiškos grafemos <a>, <e>.

³⁰ Apie <ea> vartojimą plačiau žr. Šinkūnas 2015b, 199.

³¹ Tai būdinga giesmynui, publikuotam kartu su anoniminiu Belarmino katekizmo vertimu (1677); septynioms paskutinėms Jaknavičiaus veikalo (1647) perikopėms; nenuosekliai – Sirvydo postilės antrajai daliai (1644) bei jo antrojo žodyno trečiajam leidimui (1642). Galima manyti, kad tai vieno bendradarbio iš XVII amžiaus lietuvių jėzuitų rato rašybos savitumas. Dvigubos raidės vartotos ir rankraštinėse lotyniško mišiolio (1501) glose, kurios kalbininkų pastebėtos veikalo parastėse. Dėl glosų datavimo nesutariama: Sigitas Narbutas ir Zinkevičius mano, kad jos įrašytos tarp 1501 ir 1578 metų (Narbutas, Zinkevičius 1989, 330), Giedrius Subačius, Kęstutis Gudmantas – kad jos vėlesnės, įrašytos XVI amžiaus pabaigoje ar XVII amžiuje (Subačius, Leńczuk, Wydra 2010 38, 56t.).

matyti tam tikras įprotis ilguosius balsius žymėti sudvejintomis raidėmis, plg. <uu> = [ū], <ii> = [i]³², <ee> = [é]: *ifsviidis* ~ išvydęs *MGL*, *iuus SP2*, *kuule* ~ kūrė *SD*³, *iawuu* ~ javų *SD*³, *ruudis* ~ rūdys *JE*, *neēr* ~ nėra *BKG*, *iir* ~ yra *BKG*, *dungūu* ~ dangų *BKG*. Vis dėlto tai netapo visuotine tradicija.

§ 11. **Morfologija.** Jei žvelgtume vien į morfologines tekstų ypatybes, trijų rašomosios kalbos variantų taip pat aiškiai išskirti negalėtume. Variantų morfologija skyrėsi tik nežymiais niuansais, archaizmų ir inovacijų santykiu. Tam tikrais bruožais rytinis variantas buvo smarkiau pakitęs, turįs daugiau naujovių, pralenkęs konservatyvesnį vidurinį ir konservatyviausią vakarinį variantą.

Vakariniame ir viduriniame variante (pastarajame mažiau) vartota archajiška vardažodžių dat. sg. galūnė *-mui*³³ (nors pasitaikė ir sutrumpintų galūnių *-m*): *amzinamui*, *antramui*, *bayfiamuy*, *iamuy*. Rytiniame variante nuo XVII amžiaus vidurio vartojama vien sutrumpinta forma su *-m*, kaip ir dabar.

Senosios veiksmažodžių tariamosios nuosakos su priesaga *-b-* kitimai variantuose taip pat rodo jų konservatyvumo lygį. Nuosaką su formantu *-b-* gerai išlaikė vakarinis variantas: *ateitumbei*, *daritumbime*. Viduriniame variante ji nuosekliai vartota tik XVI amžiaus tekstuose (*giwentumbim*), XVII amžiuje jos vartoseną įvairavo, dalies autorių vartotos formos be priesagos (*KN* tokios formos vyravo), pvz., *turétume*, *eytume*, *eytumite*, *tikietumite*. Rytiniame variante ji išnyko dar anksčiau – pavyzdžių su archajinėmis tariamosios nuosakos formomis galima rasti tik 1605 metų anoniminiame katekizme.

Rytiniame variante nevertoti ir saviti įvardžiuotiniai vietininkiniai būdvardžiai, sudaryti iš daiktavardžio vietininko linksnio bei įvardžio, pvz., (vakarinio ir ypač vidurinio varianto) *dangujeiis* ‘dangaus, dangiškas’, *widuriieio* ‘vidinio’, *dūbéieius* ‘duobės, duobėje esančius’.

Įdomu, kad vienu bruožu rytinis variantas buvo archajiškesnis už vidurinį variantą: tik vakariniame ir rytiniame variante vartotos archajiškos daugiskaitos vietininko formos su galūne *-su*, pvz., *tamfibefu*, *dukterefu*, *akmenifu*, *erβkiečiuofu*.

Iš kitų skirtumų galima paminėti, jog vidurinio bei rytinio varianto tekstams buvo būdingos gausesnės *-ā*, *-dā* kamieno veiksmažodžių esamojo laiko asmens formos (vietoj jų vakariniame variante [ir dabar bendrinėje kalboje] vartotos *-ja* kamieno formos), pvz.: *atgidžia* ~ atgydžia, *rodžę* ~ rodžia, *gimdžia* ~ gimdžia³⁴. Vien rytiniame variante buvo paplitę įvardžių formos su priedėliu *-j*, t. y. įvardžiuotiniai įvardžiai: *toy* ‘tojį’, *tiey* ‘tiejį’, *tuoy* ‘[su] tuoju’.

Dalyje vakarinio varianto tekstų buvo išlaikytų ypatingų archaizmų, pavyzdžiui, kai kuriuose tekstuose veiksmažodžių *-inti* būtojo kartinio laiko formos turėjo priesagą *-ino-*: *paſweikinoia VE*, *artinoioſe BB*, *paſchlōwinoia MK*, *varginoio BB*³⁵; vienur kitur vartotos įdomios būtojo dažninio laiko priesagos *-dlav-*, *-lav-*³⁶ vietoj *-dav-*: *prijmlawa VP*, *atailawa ZG*, *ifchfakidlawā MT*.

§ 12. **Leksika.** Vien leksikos požiūriu variantų taip pat negalėtume išskirti, nors ir rastume specifinių žodžių, savitų tik vienam kuriam variantui. Ypač daug archajiškų jungtukų, dalelyčių, prievėksmių bei kitų tarnybinių žodelių būta vakariame variante – *angu* ‘arba’, *jeng* ‘jei’, *neng*

³² Ilgųjų [i], [ū] žymėjimas sudvejintomis raidėmis <ii>, <uu> pasitaikė ir pavieniuose kitų variantų tekstuose – Mažvydo katekizme (galbūt tai iš Vilniaus atsinešta tradicija?), vakarinio varianto Vaišnoro, Zengštoko rengtuose tekstuose, <uu> triskart pavartota vidurinio varianto *Knygos nobažnystės* postilėje, pvz., *truuka* ~ trūko.

³³ Daukšos postilėje galūnė *-mui* tepavartota vieną kartą: *iamui*.

³⁴ Visa *gimdyti* esamojo laiko paradigma būtų: *gimdžiu*, *gimdi*, *gimdžia*, *gimdžiame*, *gimdžiate*.

³⁵ Viduriniame variante pastebėta tik viena tokia forma: *Knygos nobažnystės* giesmyno (1653) *garbinoio* 131.

³⁶ Panaši vienintelė forma pastebėta vidurinio varianto Slavočinskio giesmyne (1646): *buławau* 243. Kadangi daugiau apskritai jokių kitų būtojo dažninio laiko formų nevertota, sunku nustatyti, ar tai korektūros klaida, ar tiesiog Slavočinskio kalbos faktas.

‘negu’, *dienunta* „kurią nors dieną“, *kartunta* „kartą, kada nors“, *vienunta* „vieną kartą“. Rytinio varianto specifinis jungtukas buvo *adunt* ‘idant’ (bendrine kalba turėtų sakyti *adant*).

Iš kitų leksikos grupių galima paminėti tik keletą specifiškesnių žodžių (ypač iš religijos sferos³⁷): tik rytinio varianto tekstams buvo būdingi terminai *prasirastis* ‘nuodėmė’, *prausta* ‘skaistykla’, *paskunda* (bk *paskanda*) ‘pragaras’, *padingybė* (bk *padengybė*) ‘paslaptis’; vakarinio varianto saviti žodžiai – *apteisinti* ‘išteisinti Dievo plane’³⁸; *griekauti* ‘išpažinti nuodėmes ir gauti atleidimą’, *būtent*³⁹; *pūsčia* (*pūščia*) ‘dykuma, tyrai’, *gruntavoti* ‘grįsti, dėti pagrindą’, *juodikis* ‘mažiausia moneta; skatikas’, *bangos žuvis* ‘banginis’. Šiaip jau žodžiai neretai keliaudavo per visus variantus, kitaip sakant, tam tikrus žodžius autoriai dažnai perimdavo vieni iš kitų.

§ 13. **Sintaksė.** Sintaksės požiūriu kiekvienas tekstas turėjo gana specifiškų bruožų, nepriklausomų nuo varianto. Iš bendresnių sintaksės ypatumų minėtini tam tikri archaizmai, kurių daugiausia matyti vakarinio varianto tekstuose.

Vakariniam variantui buvo ypač būdingos pusiau predikatinės dalyvinės konstrukcijos⁴⁰. Jų gausa ypač išsiskiria Bretkūno tekstai. Mažiausia šių konstrukcijų yra rytinio varianto tekstuose – čia jas anksčiausiai pakeitė konstrukcijos su padalyviais. Dabar vietoj dalyvinių konstrukcijų mes dažniausiai vartojame šalutinį sakinį arba padalyvinę konstrukciją.

Viena iš tokių konstrukcijų – *dativus absolutus* (abu junginio nariai – dalyvis ir nuo jo priklausantis vardažodis ar įvardis – eina naudininko linksniu), pvz.⁴¹: *Kodelei tada nefche rukfchtas Ogas (erfchkeczius) man belaukenczem WinoOgu BB*, t. y. kodėl tada nešė rūgščias uogas (erškėčius) *man belaukiant* vyno uogų, [arba] *kai aš laukiau* vyno uogų; *per tulus praiewus, kurie tikos mirβtanczem iam DP*, t. y. per tūlus prajevus, kurie nutiko *jam mirštant*, [arba] *kai jis mirė*; *ir karalus numire faulei nuffileidenczei BB*, t. y. ir karalius numirė *saulei nusileidžiant*, [arba] *kai saulė leidosi*; *o iam ifzenczem iz duru pamate ii kita merga DP*, t. y. o *jam išeinant* už durų, [arba] o *kai jis išėjo* už durų, jį pamatė kita merga; *Bet numirufiam βmogui fkaudei pradeft werkti bei raudoti BB*, t. y. bet *numirus žmogui*, [arba] *kai žmogus miršta*, pradeda skaudžiai verkti bei raudoti; *teipo norinczem ir ifakanczem Diewui wandenes mariu raudonui iffikele ir fuftoie MT*, t. y. taip *norint ir įsakant Dievui*, išsikėlė ir sustojo marių Raudonųjų vandenys. Jau XVI amžiuje ši konstrukcija buvo benykstanti visuose variantuose, ji tesudarė 12 proc. visų absoliutinių konstrukcijų (Ambrazas 2006, 427, 431). Bretkūnas savo Biblijos vertimo rankraštyje neretai dalyvį taisė padalyviu, plg. *man belaukenczem WinoOgu* – *czem* nubraukta. Rytinio varianto tekstuose vartotas dažniausiai vien padalyvis, pvz., *Ir stiois befedint iam ažu ftało namuofe / šitay daug muytiniku JE*.

Galininkinė konstrukcija, *accusativus cum participio* (galininko linksniu pavartotas dalyvis ir jo priklausinys), vakarinio ir vidurinio varianto tekstuose buvo vartota gana dažnai⁴², pvz.: *rafcha Schwentas Lukofchius Gabriela Angela Mariai kalbeiufi BP*, t. y. rašo Šventas Lukošius, *kad Gabrielius angelas kalbėjo* Marijai; *mes tikeiomese ghy atpirkfenti Ifrahel VE*, t. y. tikėjome, *kad jis atpirks* Izraelį; *tikim Jefu Christu kelufi MG*, t. y. tikim, *kad Jėzus Kristus prisikėlė*; *o kas tik(i) tawę teip didei rustaujanti? RPs*, t. y. kas tiki, *kad tu* taip didžiai rūstauji; *fakiket iem io ricerifę liowufę*

³⁷ Plačiau žr. Zinkevičius 1979; Šinkūnas 2003.

³⁸ Veiksmažodžių *apteisinti* ir *nuteisinti* paplitimą, kilmę, tarpusavio ryšius yra ištyręs Jurgis Pakerys.

³⁹ Plačiau žr. Valančė 2014, 345–347.

⁴⁰ Jos atsirado dėl vis glaudesnio dalyvio susijimo su sakinio predikatu. Dėl to dalyvis prarado savo ankstesnį savarankiškumą, o junginys su juo buvo apibendrintas kaip priklausomo objektinės arba adverbialinės reikšmės sakinio atitikmuo.

⁴¹ Pavyzdžiuose konstrukcijos paryškintos raudona spalva, o dabartiniai galimi konstrukcijų atitikmenys – mėlyna.

⁴² Dabar ši konstrukcija dažniausiai vartojama tik su tiesioginį objektą žyminčiu daiktavardžio galininku, pvz., *matau tēoq griztantį*.

BB, t. y. sakykit, *kad* jo *ricerystè liovèsi*; kurie *didžiaufia palaima padeta* tikis DP, t. y. kurie tiki, *kad palaima yra padèta*; *tùs jakome nùg ifchganima amβinoia atpùlufius* MT, t. y. sakome, *kad tie* nuog išganymo amžinojo *atpuolè*. Šios konstrukcijos buvo ypač vartojamos po veiksmažodžių, reiškiančių jutimą, mąstymą, suvokimą, sakymą. Padalyviai vietoj dalyvių imti anksčiausiai vartoti konstrukcijose su bevardės giminės būdvardžiais, įvardžiais ir pan., pvz.: *neβinoia pikt saw busent* BB, t. y. nežinojo, *kad tai* jam *bus pikta*; *regesit tatai praffidedant* BB, t. y. regèsit, *kad tatai prasideda*. Dažnai vartojami, padalyviai èmè plisti ir kitais atvejais. XVI amžiuje padalyvių plitimas dar tik buvo prasidèjæs (3 proc.). XVII amžiuje padalyvių daugèjo (38 proc.) (Ambrasas 2006, 415). Rytinio varianto tekstuose jau ir XVI amžiuje vyravo padalyviai, pvz., *A anis isieii fàkie wifur / wieβpati padedunt ir žodi padrutinunt* JE, t. y. sakè, *kad Viešpats padeda* ir *padrutina* žodį.

Su galininkine konstrukcija koreliavo dar viena absoliutinè konstrukcija, *nominativus cum participio* (junginio nariai vartoti vardininku), pvz.: *efch βinaus teifus bufens* BB, t. y. aš žinau, *kad būsiau teisus*; *βinok efas uβwafdas* BG, t. y. žinok, *kad esi užvaizdas*; *regèiaus fu iumis edàs ir gerias* DP, t. y. regėjau, *kad* su jumis *èdu ir geriu*; *Wire, er βinai bau tu ifchganifens Moterì* BB, t. y. ar žinai, *kad tu išganysi moterì*; *welitufi nekada gimte negimi* VP t. y. velytų, *kad* niekada *nebūtų gimę*; *geidžufi ifchriβamas ir fu Chriftumi be effas* MT t. y. geidžiu, *kad būčiau išrištàs* ir *kad būčiau su Kristumi*; *anìs noris giarbiami ir garbinami* DP, t. y. anie nori, *kad* juos *gerbtų ir garbintų*; *noreios Dievas paβiftamas ir sawes klaufomas* MT, t. y. Dievas norèjo, *kad* jį *pažintų* ir jo *klausytų*. Dažniausiai sakinio veiksmažodis buvo sangrąžinis (apie 90 proc., Ambrasas 2006, 377). Nors ši konstrukcija tuo metu buvo labai produktyvi (ja buvo verčiamos svetimkalbio šaltinio bendraties konstrukcijos, šalutiniai sakiniai), rytinio varianto tekstuose pasitaikè retai (pastebèta Sirvydo tekstuose).

Dalis dalyvinių nominatyvinių konstrukcijų yra atsiradusios iš galininkinių konstrukcijų. Tai liudija tik vakarinio varianto tekstuose užfiksuotos retos galininkinės konstrukcijos, kuriose kaip sangrąžinio įvardžio galininkas vartota sangrąžos dalelytè (buvæs enklitinis įvardis) *si*, pvz.: *Kriřtus βinnoiofi didziu daiktu ir darbu delei (...)* *atejufi, ir ifch Marios gimusi* BP ‘Kristus žinojo save didžių darbų dèlei atèjusį ir iš Marijos gimusį’; *Duofi materifchkei Iesabel kuri fakofi Pranaschiene efanczia* BB. Bretkūnas Biblijos vertimo rankraštyje neretai tokias konstrukcijas keitè nominatyvinėmis (štai paskutinio pavyzdžio *efanczia* keitè į *efanti*). Taigi vakarinio varianto tekstai fiksavo bepasibaigiantį šių konstrukcijų pokytį. Kleinas savo gramatikoje taip pat pabrèžè, jog stilingiau vartoti esą nominatyvinę konstrukciją. Minètas pokytis išplètè sangrąžinių veiksmažodžių vartojimą nominatyvinèse konstrukcijose⁴³.

Rašomosios kalbos variantų atstovų apžvalga

§ 14. Toliau pridètoje lentelèje pateikiami reikšmingesni kiekvieno varianto atstovai (veikalų pavadinimai patogumo dèlei pateikiami sutrumpintai, neautentiška rašyba, kartais nurodomas tik veikalo žanras⁴⁴; melsva spalva pažymèti pirmieji tekstai, kurie kaip pirmtakai variantui priskiriami tik sąlygiškai; raudona spalva pažymèti su keliais variantais susijè tekstai). Į lentelę neįtrauktos glosos, įrašytos 1501 metų lotyniškame mišiole *Missale ad vsum romane*, Lugduni [Lionas], kadangi iki galo nèra aiškus jų datavimas (XVI amžiaus pirma pusè ar amžiaus pabaiga, o gal net

⁴³ Dabar plačiau vartojamos konstrukcijos su nesangrąžiniais veiksmažodžiais.

⁴⁴ Autentiški pavadinimai ir tikslūs bibliografiniai aprašai pateikti *Lietuvos bibliografijoje* (1969; papildymai 1990), taip pat iš dalies veikale Zinkevičius 1988.

XVII amžiaus pradžia, plg. išn. 31) bei šnektos pagrindas (galėtų būti tiek rytų, tiek pietų aukštaičių, bet aiškiai neatspindėta dzūkavimo ypatybė).

	Vakarinis variantas	Vidurinis variantas, žemaičių kalba		Rytinis variantas
	liuteronai	katalikai	reformatai (kalvinistai)	katalikai
XVI amžius		įrašai lotyniškoje knygoje: Herolt, <i>Liber Discipuli</i> (XV a.)		Maldų nuorašas lotyniškoje knygoje: <i>Tractatus sacerdotalis</i> 1503
	Martynas Mažvydas, {katekizmas 1547, <i>Giesmė</i> šv. <i>Ambrozijaus</i> 1549}, <i>Forma krikštymo</i> 1559, giesmynas 1566–1570, <i>Parafrazis</i> , 1589			
	Volfenbiutelio (Wolfenbüttelio) postilė 1563–1574			
	Baltramiejus Vilentas katekizmas 1579, perikopių knyga 1579			
	Jonas Bretkūnas Biblija 1579–1590, postilė 1591, giesmynas 1589			<i>Gratulationes serenissimo</i> 1589 (Zigmanto III Vazos sveikinimai): devyneilis hegzametas „Pakvietimas Lietuvos giminės“
		Mikalojus Daukša, katekizmas 1595, postilė 1599	Merkelis Petkevičius, katekizmas 1598	
XVII amžius	Simonas Vaišnoras <i>Žemčiūga teologiška</i> , 1600		Postilė 1600, leidėjas Jokūbas Morkūnas	
				anoniminis katekizmas 1605
				Lietuviškas „Tėve mūsų“ lenkiškame Aleksandro Gvanjinio (Guagnini) kronikos leidime 1611
	Lozorius Zengštokas giesmynas 1612,			Lietuviški tekstai lotyniškoje

	perleistas Vilento katekizmas ir perikopių knyga 1612			bažnytinių apeigų knygoje <i>Agenda parva</i> (1616, ² 1630) bei <i>Rituale sacramentorum</i> (1633, vėlesni perleidimai)
	Jonas Rėza, psalmynas 1625			Konstantinas Sirvydas <i>Postilė</i> 1629, 1644; pirmasis lotynų–lenkų–lietuvių žodynas 1620?, antrasis lotynų–lenkų–lietuvių žodynas 1631, 1642, 1677, 1713
		Petras Tarvainis <i>Przywitanie wesole</i> 1634 (Sveikinimas vyskupui Jurgiui Tiškevičiui): „Brangus Feniksas“		
	Rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas <i>Lexicon Lithuanicum</i>			
		Saliamonas Slavočinskis, giesmynas 1646		Jonas Jaknavičius, perikopių knyga 1647, 1674, 1679, 1690, 1699
	Danielius Kleinas, lietuvių kalbos gramatika 1653, 1654, giesmynas ir maldynas 1666		Knyga nobažnystės 1653; ² 1684? (S. Jaugelis-Telega, J. Božimovskis, S. Minvydas)	
	Kristupas Sapūnas ir Teofilis Šulcas, lietuvių kalbos gramatika 1675		Samuelis Chilinskis, Biblija apie 1660	
	Jonas Rikovijus, papildytas Kleino giesmyno bei maldyno leidimas, 1685		Katekizmas iš <i>KN</i> ir elementorius 1680	anoniminis <i>Trumpas mokslo krikščioniško surinkimas</i> Belarmino katekizmo vertimas ir giesmynas 1677
	Rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas <i>Clavis Germanico-Lithvana</i>			
				XVII a. antros pusės

				rankraštiniai teksteliai (maldos, priesaikos, įrašai)
		Jurgis Kasakauskis, maldaknygė, 1681?		
XVIII amžiaus pradžia	[...]	Samuelis Bitneris, Jonas Božimovskis ir kt. Naujasis Testamentas, 1701 (bendras darbas su vakarinio varianto atstovais)		
	Fridrichas Šusteris, papildytas Kleino giesmyno bei maldyno leidimas, 1705	Jonas Jaknavičius, perikopių knyga, 1705 (rytinio varianto tekstas perdirbtas pagal vidurinio varianto normas)		[iki 1705]
		[...]		
		Anoniminė lietuvių kalbos gramatika (Universitas Lingvarum Lithuaniae) 1737		

*Vakarinio rašomosios kalbos varianto atstovai*⁴⁵

Š 15. Vakarinio rašomosios kalbos varianto tekstai pradėti spausdinti anksčiausiai, jų buvo publikuota kur kas daugiau nei rytiniu ar viduriniu variantu. Greta vyraujančių religinių liuteroniškos pakraipos tekstų leisti lingvistikos darbai, formavosi gausi kanceliarinė raštija. Vakarinio varianto tekstai buvo rengiami labai kruopščiai, juos tobulindavo iš kunigų specialiai tam reikalui suburtos lietuvių kalbos ekspertų komisijos.

Pirmoji lietuviška spausdinta knyga – Martyno Mažvydo 1547-ųjų katekizmas (iš tiesų čia dar įdėtas ir elementorius, ir giesmynėlis) ir jo vėliau sudarytas trijų velykinių giesmių rinkinys *Giesmė šv. Ambrozijaus* (1549) vakariniam variantui skirtini tik sąlygiškai, nes juose labai ryškios Mažvydo gimtosios pietų žemaičių šnekos (spėjama, apie Žemaičių Naumiestį, Gardamą arba Švėkšną) ypatybės. Šiuose tekstuose nėra ir aiškių pėdsakų (pavyzdžiui, hipernormalizmų), kurie liudytų, jog autorius ketino taikytis prie aukštaitiškos Prūsų Lietuvos kalbos, tačiau nepakankamai ją išmanydamas nevalingai rašė sava šneka.

Š 16. Dėl nuolatinės pasaulietinės ir religinės Prūsijos vadovybės globos vakarinio varianto tekstai buvo labai nuosekliai susiję vieni su kitais, pirmieji parengti veikalai toliau formavo tęstinę tradiciją. Štai Mažvydo parengti pirmieji lietuviški giesmynai (vienas įdėtas prie katekizmo, kitas – atskiras veikalas) buvo atrama visiems vėlesniems Mažojoje Lietuvoje rengtiems giesmynams⁴⁶.

⁴⁵ Kadangi senosios mūsų raštijos autorius bei tekstus išsamiai jau yra pristatęs Zinkevičius (1988), čia ir toliau bus aptariami tik konkretaus varianto plėtotei reikšmingiausi veikalai bei nauji jų filologiniai tyrimai.

⁴⁶ Apie Mažosios Lietuvos giesmynų tarpusavio sąsajas žr. Pociūtė 1995; Michelinį 2009.

Baltramiejaus Vilento perikopių knyga (1579) rėmėsi vėlesni postilių rengėjai ne tik iš Mažosios, bet ir iš Didžiosios Lietuvos. Jono Bretkūno rankraščiu likusi (nepublikuota) į lietuvių kalbą išversta Biblija (tai pirmasis vertimas lietuvių kultūros istorijoje) buvo XVIII amžiuje Rytų Prūsijoje spausdintų variantų prototipas. Išlikę Bretkūno vertimo (1579–1590) rankraščiai slėpė įdomią veikalo radimosi istoriją. Išsamiai juos išstudijavęs Jochenas Rangė rekonstravo įdomią Bretkūno darbo virtuvę bei eigą (Range 1992). Bibliją versti Bretkūnas pradėjo nuo Naujojo Testamento. Apie 1578 metus jis jau buvo išvertęs *NT* Evangelijas ir Apreiškimą Jonui. Mįslinga, bet pirmą Bretkūnas išvertė Evangeliją pagal Luką (*NT* pirmoji eina Evangelija pagal Matą). Dar keičiau, kad tekstai buvo versti iš Vulgatos, ne iš protestantiškos Liuterio Biblijos. Kiek vėliau Bretkūnas apsisprendė remtis ne Vulgata, o Liuterio tekstu, iš jo vertė *NT* evangelinius laiškus. Iš Vulgatos verstų *NT* tekstų jis dar kartą nebevertė, o tik koregavo pagal Liuterio versiją. Pagal Liuterio tekstą neperdirbta liko tik minėtoji Evangelija pagal Luką, tapusi savotišku raktu dabartiniams Biblijos tyrėjams. Vadinasi, iš tiesų egzistavo du *NT* vertimo rankraščiai – ankstyvasis ir vėlesnis, išlikęs iki šiol. Šis ankstyvasis variantas paties Bretkūno buvo pavadintas *Versio Evangelistarum*. Kai darbas buvo baigtas, ankstyvąjį rankraštį Bretkūnas veikiausiai sunaikino, liko tik lapeliai su kaimyno kunigo Gallo, jo darbo taisytojo, rašytomis pastabomis. Ona Aleknavičienė nustatė, kad rengdamas postilę Bretkūnas perikopių mechaniškai neperėmė iš savo Biblijos vertimo, o jas redagavo, atsižvelgė ir į Vilento versiją (Aleknavičienė 2008).

§ 17. Vakarinio varianto normoms formuoti ir įtvirtinti didelę įtaką turėjo kalbiniai darbai. XVII amžiuje Danielius Kleinas parengė lietuvių kalbos gramatiką (pirmąją lietuvių kalbos istorijoje⁴⁷). Lotyniškai parašyta *Grammatica Lituonica* (1653) buvo platesnė versija, skirta aukštesniesiems visuomenės sluoksniams, kunigams, studentams. Siauresnė versija, skirta valdininkijai, buvo vokiškas *Compendium Lituonico-Germanicum* (1654). Šios gerai parengtos gramatikos įtaka buvo didelė – ji buvo etalonas XVIII amžiaus Frydricho Hako, Povilo Ruigio, Kristijono Milkaus, Gotfrydo Ostermejerio gramatikoms.

§ 18. Nustatyta, kad XVII amžiuje Mažojoje Lietuvoje kunigai aktyviai sudarinėjo ir persirašinėjo vieni iš kitų vokiečių–lietuvių kalbų žodynėlius. Tiesa, iki šių dienų išliko tik du to meto anoniminiai rankraštiniai veikalai: *Lexicon Lithuanicum* bei kiek vėlesnis, originalesnis, didesnis *Clavis Germanico-Lithvana*. Spausdintas žodynas, įtvirtinantis vakarinio varianto leksiką, pasirodė tik XVIII amžiuje – 1730 metais publikuotas Frydricho Hako lietuvių–vokiečių, vokiečių–lietuvių žodynas. Kodėl panašus veikalas nebuvo išspausdintas anksčiau, nėra aišku. Yra žinių, kad XVII amžiuje žodyną buvo parengęs ir Kleinas, bet jis liko nepublikuotas. Galima kelti prielaidą, kad nė vienas tuo metu parengtas rankraštinis žodynas valdžios sudarytai vertinimo komisijai nepasirodė išskirtinis ir išsamus; galbūt komisijos darbą ap sunkino ir didelė rengėjų tarpusavio konkurencija. Vincas Urbutis, ištyręs visus anoniminius rankraštinius XVII ir XVIII amžiaus žodynus, iškėlė pamatuotą hipotezę, kad *Lexicon Lithuanicum* atspindi (kaip nuorašas) tam tikrą prototipinį ankstesnį žodyną, į kurį, matyt, buvo įtrauktas ir Kleino žodynas. Šio žodyno vokiškojo registro šaltinis nėra nustatytas, tepastebėta, kad kai kurie lietuviški atitikmenys pasirinkti iš Jono Rėzos, Baltramiejaus Vilento darbų. Prototipinis žodynas XVII amžiaus pabaigoje buvo smarkiai papildytas (Christianė Šiler [Schiller] spėja, kad jo rengėjas galėjo būti Teofilis Šulcas), ir juo rėmėsi *Clavo Germanico-Lithvana* sudarytojas. Dar labiau detalizuodama žodynų tyrimą Šiler nustatė, kad rengiant *Clavis Germanico-Lithvana* papildomai buvo pasinaudota ir to meto

⁴⁷ Panašiu metu savo gramatikos versiją parengė ir Kristupas Sapūnas. Tačiau kunigų komisija pirmenybę teikė Kleino veikalui. Publikuodamas gramatiką, Kleinas minimaliai pasinaudojo ir Sapūno rankraščiu. Visas Sapūno veikalas buvo publikuotas vėliau, 1673 metais, Teofilio Šulco pastangomis.

šaltiniuose paminėto Frydricho Pretorijaus rankraštiniu (neišklikiu) žodynu – mat žinoma, kad jis sudarytas pagal Agrikolos Liuterio Biblijos konkordancijas, o *Clavyje* yra nemaža Biblijos citatų. Dalinis vokiškos *Clavio* dalies šaltinis, kaip įrodė Birutė Triškaitė, buvo Johano Jakobo Dentclerio žodynas, jo vokiečių–lotynų dalis⁴⁸.

Vidurinio rašomosios kalbos varianto atstovai

§ 19. Vidurinio varianto tekstų, kaip ir vakarinio, daugiausia būta religinių. Čia tarpusavyje konkuravo dvi konfesijos – katalikų ir protestantiškoji kalvinistų (reformatų). Anksčiau pasirodė katalikiški tekstai. Lyginant su kalvinistų tekstais, katalikiškųjų tekstų publikuota mažiau, tačiau pastarieji pranoko svarumu. Būtent kataliko Mikalojaus Daukšos tekstai (katekizmas ir didelės apimties iš lenkų kalbos versta postilė) sąlygojo vidurinio varianto įsitvirtinimą, dėl to Pranas Skardžius Daukšą pavadino bendrinės kalbos kūrėju Didžiojoje Lietuvoje⁴⁹ (Skardžius 1997, 116t.); be to, čia pirmąkart mūsų raštijos istorijoje nuosekliai žymėta žodžių kirčio vieta. Labai reikšmingos būtų ir minėtos Herolto knygos glosos (įrašytos XVI amžiaus pradžioje), jei jos iš tiesų buvo rašytos Kėdainių krašto šnektai⁵⁰. Kaip vieni iš apskritai ankstyviausių lietuviškų įrašų, jos liudytų ankstyvą vidurinio varianto tradicijos pradžią.

§ 20. Tarpukariu Kazimieras Būga, vokiečių mokslininkas Eberhardas Tanglis ir Ernstas Zitigas (Sittig) pareiškė nuomonę, jog Daukšos postilė, vertimas iš lenkų kalbos, nėra vieno Daukšos darbas. Įtarimų sukėlė tam tikrų postilės kalbos ypatybių variavimas. Būgai (pastabos įrašytos *Lietuvių kalbos žodyne*) užkliuvo skirtingas (baritoninis ir oksitoninis) to paties žodžio formų kirčiavimas, pvz., *antrám* ir *ántram*; be to, klaidų atitaisymuose vietoj *áimieus* liepta skaityti *láimieus* – taigi atrodo, jog Daukša neatpažinęs bendradarbio vertėjo pavartoto žodžio. Tanglis ir Zitigas savo ruožtu pastebėjo, kad postilėje skiriasi esamojo atliktinio laiko (t. y. perfekto, pvz., *yra atėjęs*) vartoseną – šiaip jau šiame veikale jis nevartojamas, tačiau į knygos pabaigą tam tikrose vietose (pvz., p. 515–627) jo formos pasitaiko. Jų nuomonei, jog tai kelių skirtingų tarmių pėdsakai, pritarė ir Eduardas Hermanas (Hermann). Kad postilė vis dėlto yra vieno Daukšos darbas, gana įtikinamai įrodė Pranas Skardžius, šia tema specialiai parašęs straipsnį (Skardžius 1997). Jis pamatuotai teigė, kad vien perfekto vartojimas ar nevartojimas nėra skirtingų šnektų požymis. Įsprausta į siauro žanro rėmus to meto raštų kalba negalėjusi tiksliai atspindėti visų gyvosios kalbos ypatumų. Be Būgos nurodytų akcentinių gretybių, Skardžius nurodė daugiau postilės kalbos įvairavimo – morfologinių, leksinių gretybių. Dalis akcentinių ir morfologinių formų (pvz., tariamosios nuosakos 1 asmuo; būtojo kartinio laiko 3 asmuo *laido, laidė*), aiškintinos dvejopumu pačioje Daukšos pereiginėje šnektaije. Leksinės gretybės specialiai vartotos taikantis prie kuo platesnio įvairių vietovių skaitytojų rato⁵¹. Kita vertus, kaip naujuose šių leksinių

⁴⁸ Detalesnę žodynų apžvalgą žr. Zubaitienė 2010, 61–68, Triškaitė 2014. Autorės reziūmuoja pagrindinių Mažosios Lietuvos rankraštinų žodynų tyrėjų Vinco Urbučio, Christianės Šiler (Schiller), Birutės Triškaitės, Linos Plaušinaitytės tyrimų rezultatus.

⁴⁹ Nūdienos požūriū terminas *bendrinė kalba* čia pavartotas netiksliai, tačiau jis tinka metaforiškai norint parodyti Daukšos svarbą to meto raštijoje.

⁵⁰ Kadangi tarp glosų žodžių nepasitaikė nė vieno atvejo, kad po [l] eitu *e* tipo vokalizmas, negalima visiškai atmesti prielaidos, kad galėjo būti rašyta ir vakarų aukštaičių kauniškių (ne pietų šiauliškių) šnektomis.

⁵¹ Vartoti gretybių neskaitino originalas, Jokūbo Vujeko (Wujek) mažoji postilė. Vujekas nevartojo gretybių, nedaug jo tekstuose ir naujadarų, kurie galėjo inspiuoti vertėją kurti naujus atitikmenis. Kaip nustatė Vincas Urbutis, pasitaikiusiems lenkiškiems naujadarams Daukša neieškojo atitinkamų lietuviškų darinių, o orientuodamasis į turinį neretai tenkinosi pamatinių žodžių vertimu (Urbutis 2000, 99–106).

paralelizmų tyrimuose pastebėjo Volfgangas Hokas (Hock 2012, 28–33), vartoti sinonimus Daukšą galėjo skatinti ir Renesanso laikų retorikos mados, plūdusios per Lenkiją, – žymiausia to meto knyga buvo Erazmo Roterdamiečio retorika *De copia* (1512), kurioje išaukštintas sinonimijos principas.

Š 21. Sunkiau buvo išaiškinti tam tikras dviprasmiškas pataisas bei pastabas postilės klaidų atitaisymų sąrašė. Jame neįprastai taisytas ne tik *aimiaus*, bet ir peikiamas („teip’ biaurei kálba Kaunę būdinikai ir Witinnikai [...] ir kití netikélei“) postilės jungtuko variantas *bat* su *a* (taisyta į *bet*; kaip neteiktinos dar paminėtos formos *aik* ‘eik’ ir pan.), koreguotos ir kontrakcinės ar elizinės *ataiti* tipo formos⁵², dalelytė *artes*, morfologinės *ā* kamieno formos *garba*, *karalysta*, kai kurie rašybos atvejai su *a*. Tai tarsi liudija, jog minėtos formos korektūros taisytojui buvo svetimos, nepriimtinos. Skardžius nurodė keletą priežasčių, kurios galėjo nulemti keitimais: a) korektorius buvo ne Daukša (tarkim, dėl nemažų atstumų Daukša negalėjo atvykti Vilniun); b) Daukša siekė aprėpti kuo didesnę skaitytojų ratą ir ėmė vengti neplačiai vartojamų dialektizmų (dirbdamas įvairiose vidurio Lietuvos vietovėse turėjo galimybę susipažinti su kitomis šnektomis). Mindaugas Šinkūnas, dar kartą gilinęsis į postilės klaidų atitaisymus, pastebėjo, kad atitaisymų autoriumi reikėtų laikyti Daukšą, nes jų rašyba sutampa su postilės ortografija (Šinkūnas 2015a, 121). Šinkūno nuomone, taisyčių motyvus nulėmė antroji Skardžiaus nurodyta priežastis. Be to, jis nustatė, kad veikalo pradžia, kuriai ir skirti beveik visi savitesni atitaisymai, rašybos, kai kuriomis kitomis ypatybėmis sutampa su 1595 metų katekizmo bruožais. Tad jo manymas, kad postilės pradžia buvo išspausdinta tuo pat metu kaip ir katekizmas, yra labai tikėtinas⁵³. Pratešiant jo mintį galima daryti prielaidą, jog užsitęsęs postilės publikavimui, Daukša toliau tobulino savo didįjį vertimą, pats (arba inspiruotas kitų) keitė kai kurias savo nuostatas: kaip pastebėjo Šinkūnas, nuo 23 puslapio imta vartoti tik variantą *bet*, *betaig*, dažniau vartotos *ateiti* tipo formos ir kiti fonetiniai, morfologiniai, rašybos atvejai su *e* (vis dėlto visuose Daukšos veikaluose išliko *ateiti*, *ataiti*, *ē* ir *ā* kamienų ir pan. įvairovė; tikėtina, tai šnektos ypatumas). Vėliau skaitant korektūrą pastebėti pradžios neatitikimai stengtisi pataisyti, dėl to Daukša ir prirašė paaiškinimą-nuorodą skaitytojui.

Ne visai aiškus lieka tik minėtas žodžio *aimiaus* ‘veikiau, juolab, būtent’, vartoto 88 puslapyje, koregavimas į *laimiaus*⁵⁴. Pataisa čia visai netinka, nes lenkiškame tekste yra *w owβem*, kuris postilėje dažniausiai verčiamas *aimiaus*, *labiaus* (Hock 2012, 34, 67). Vienintelis įmanomas paaiškinimas – supainiota pačiame klaidų atitaisyme: iš tiesų norėta atitaisyti atvirkščiai, *laimiaus* į *aimiaus*, ir ne 88, o 78 postilės puslapyje, plg. „Ir tóii audra ir nuraminimas ios bū figurà tularopú pagúndu / kurios ant Apâbtału / ir ant kitų ištikimuių ir **laimiaus** ir ant wíłsos Bažnícžios Díewo / pripuldinét turéio“ DP 78 (originale: „[...] **y owβem** y ná wβytek Kościół Boży / przypádác miáły“ WP 80). Tad painiavą inspiravo klaidingai užrašytas veikalo puslapis.

⁵² Daukšos veikaluose neužfiksuota nė vieno *aiti*, *nuaiti* ir pan. atvejo. Čia įvairuoja tik *eiti* formos su *at(a)-*. Darytina išvada, kad kaip ir kalvinistų veikėjo Petkevičiaus šnekteje, Daukšos šnekteje taip pat dar nebūta žodžio pradžios *e-*, *ei-* virtimo *a-*, *ai-*, o *ataiti* tipo formos laikytinos susidariusios dėl elizijos ar kontrakcijos; dėl Petkevičiaus žr. Zinkevičius 1971, 73, 80 65 išnaša. Būtent tokias elizines formas Kėdainių kraštui priskiria ir Kleinas savo gramatikoje (1653). Matyt, žodžio pradžios pokyčiai jau buvo įvykę Kauno šnektose, tad būtent tokias formas peikia Daukša, tačiau taiso ir savo vartotas *ataiti* formas.

⁵³ Lebedžio, kuriam pritaria Zinkevičius, nuomone, anksčiau buvo išversta postilė, o katekizmas – jau vėlesnis brandesnio vertėjo darbas (Lebedys...). Dėl nedidelės apimties katekizmas buvo išspausdintas pirmiau nei postilė.

⁵⁴ Plg. „ių bažnícžia ne ęft’ nauía: beť fenêufia / ir **áimieus** anóii kurią W. Chríftus fundáwóio“ (čia minima protestantų propaganda apie savo Bažnyčią).

Skardžius įtikinamai parodė, kad Daukšos postilės kalba yra vieninga fonetikos bei morfologijos požiūriu. Būtent šie kalbos lygmenys įrodo vieno teksto autoriaus buvimą. Taigi Daukša – neabejotinas vienintelis postilės vertėjas.

§ 22. Kalvinistai, suklestėję Lietuvoje XVII amžiuje, kaip ir Mažosios Lietuvos veikėjai, savo tekstus neretai leido kolektyviai, sinodo rūpesčiu – atliktų darbų kokybę čia taip pat vertindavo ekspertų komisija. Pirmieji jų veikalai rengti konkuruojant su katalikų darbais: 1598 metų Vilniaus žemės teismo raštininko Merkelio Petkevičiaus verstas katekizmas⁵⁵ ir 1600 metų postilė (leidėjas – Jokūbas Morkūnas; kadangi vertėjas nežinomas, leidinys dažnai vadinamas Morkūno postile) – atsakas į neseniai pasirodžiusius Daukšos katekizmą bei postilę. Vienas vertingiausių ir didžiausių kalvinistų grupės parengtų veikalų – *Knyga nobažnystės* (giesmynas, postilė, maldynas, katekizmas), kurios išėjo du leidimai (pirmasis – 1653 metais, antrasis, minimaliai papildytas, – maždaug 1684 metais). Žinoma, jog *Knygos nobažnystės* giesmyną parengė Samuelis Jaugelis-Telega⁵⁶, o kitas dalis iš lenkų kalbos išvertė Jonas Božimovskis su Samueliu Minvydu⁵⁷. Reikšmingas yra ir antrasis mūsų raštijos istorijoje Biblijos vertimas, atliktas Samuelio Boguslavo Chilinskio (deja, dėl gana tendencingos pavydžių saviškių kritikos vertimas nebuvo iki galo išspausdintas, o jau išspausdintos vertimo dalys, neįrišti lankai, nebetapo knygomis)⁵⁸. Kaip nustatė Gina Kavaliūnaitė, Chilinskis vertė iš olandiškos Biblijos versijos *Statenbijbel* (vienu iš leidimų iki 1657 metų; Kavaliūnaitė 2008, LII–LXIV). Versdamas Naująjį Testamentą jis šiek tiek naudojosi ir lenkišku šaltiniu – 1632 metų vadinamąja Gdansko Biblija. Kalvinistų Biblijos, nors ir nepublikuotos, vertimas išgarsino lietuvių kalbą Vakarų Europoje, įvairūs maldų fragmentai pateko į daugiakalbius maldų rinkinius, kurie tuomet buvo labai populiarūs (Kavaliūnaitė 2001).

Įdomus kalvinistų ir Mažosios Lietuvos liuteronų bendradarbiavimo pavyzdys – 1701 metais išleistas Naujojo Testamento vertimas (veikalas dažnai vadinamas Bitnerio Naujuoju Testamentu, nes vienas iš rengėjų buvo kalvinistas Samuelis Bitneris). Šiuo vertimu, kuris atliktas viduriniu variantu, stengtasi prisitaikyti ir prie Prūsų Lietuvos skaitytojo – rašyba kiek priartinta prie vakarinio varianto normų, vienur kitur skliausteliuose pateikti Mažajai Lietuvai būdingesnių žodžių atitikmenys. Tikėtina, kad verčiant naudotasi ir Chilinskio rankraščiais (Kavaliūnaitė 2014).

§ 23. Vidurinio varianto normos buvo įtvirtintos gana vėlai – tik XVIII amžiuje išspausdinta nedidelės apimties anoniminė, jėzuitų parengta lietuvių kalbos gramatika *Universitas lingvarum Lituaniae* (1737). Joje pirmąkart gana tiksliai pažymėtas ne tik žodžių kirtis, bet ir priegaidė. Tiesa, morfologija gramatikoje aprašyta nevykusiai, netiksliai. Vytauto Vanago (2012) nuomone, *Universito* autorius galėjo būti jėzuitas Jonas Pošakovskis (Jan Poszakowski 1684–1757), mokytojavęs jėzuitų kolegijose Kaune, Kražiuose, Slucke, Nesvyžiuje, rašęs lenkiškai, lotyniškai. Tiesa, lietuviškų Pošakovskio veikalų neišliko (yra žinių, kad rašęs lietuviškus pamokslus), be to, neaišku, ar jis mokėjo savo gimtųjų vietų (Šeduvos parapijos prie Šakos upės) šnektą. Minėtos vietovės šneкта yra rytų aukštaičių panevėžiškių šnektos ploto pietvakariuose, netoli vakarų aukštaičių šiauliškių ploto, o *Universitas* kalba (fonetikos bruožai) iš esmės ir atspindi šnektą, kur „maišosi vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių pietinių panevėžiškių tarmių ypatybės“ (Eigminas 1981, 34).

⁵⁵ Versta iš lenkiškojo (turbūt 1594–ųjų) Vilniaus katekizmo (Pociūtė 2005, 39).

⁵⁶ Išsamiai giesmyno šaltinius, spausdinimo aplinkybes ištyrė Dainora Pociūtė (Pociūtė 1995, 2004).

⁵⁷ Jono Božimovskio ir Samuelio Minvydo indėlių tikslino Antanas Jakulis bei Dalia Jakulytė, žr. Jakulis 1982, Jakulytė 2016. Jų nuomone, vienas iš rengėjų vertė postilės pradžią bei pabaigą, o kitas – likusį tekstą. Tai rodo leksikos ir kitų teksto ypatybių pasiskirstymas. Tačiau kuris rengėjas buvo tas pirmasis, o kuris – antrasis, tyrėjų nuomonės išsiskyrė.

⁵⁸ Išlikęs tik Naujojo Testamento rankraštis bei kai kurios spausdintos Senojo Testamento dalys.

Žodynas, kuris būtų fiksavęs vidurio varianto leksiką, nebuvo parengtas.

Rytinio rašomosios kalbos varianto atstovai

§ 24. Didžioji dalis pirmųjų rankraštinių tekstelių lietuvių kalba buvo rašyti Vilniaus ar jo apylinkių kalba, t. y. rytinio varianto užuomazgomis. Pirmieji spausdinti šio varianto tekstai atsirado vėliau nei kitų variantų. Rytinio varianto raštiją ypač puoselėjo jėzuitai, visi stambesni tekstai (suprantama, katalikiškos pakraipos) buvo rengti jų rūpesčiu. Beje, nemažai pirmųjų spausdinamų veikalų buvo verčiami orientuojantis į analogiškas vidurinio varianto knygas. Štai anoniminis 1605 metų katekizmas verstas prieš akis turint Daukšos katekizmą (1595), jo ir šaltinis buvo tas pat – Jokūbo Vujeko (Wujek) lenkiškas katekizmas. Panašiai Daukšos postilės perikopėmis rėmėsi Jonas Jaknavičius rengdamas perikopių knygą (1647)⁵⁹. Rytinio varianto raštija ypač suklestėjo nuo XVII amžiaus trečiojo dešimtmečio. Amžiaus viduryje būta daug lietuvių kilmės Vilniaus universiteto rektorių, o tarp Vilniaus jėzuitų kunigų beveik apie du trečdalius sudarė lietuviai⁶⁰ (Rabikauskas 1979). Dalis tekstų buvo rengiami ar tobulinami kolektyviai, redaguojami ne vieno redaktoriaus – savitesnės rašybos, šnektos pėdsakų Sirvydo⁶¹, Jaknavičiaus tekstuose yra pastebėjęs Zigmas Zinkevičius.

§ 25. Žymiausias rytinio varianto autorius – jėzuitas Konstantinas Sirvydas, Vilniaus universiteto dėstytojas, Šv. Jonų bažnyčios pamokslininkas. Reikšmingi visi jo parengti darbai – postilė (*Punktai sakymų*) bei du trikalbiai (lenkų–lotynų–lietuvių kalbų) žodynai, vieninteliai lietuvių kalbos žodynai Lietuvoje iki XIX amžiaus. Sirvydo lietuviškus darbus skatino ir jį globojo aukščiausia postą tarp lietuvių jėzuitų pasiekęs Jonas Jamielkauskis (Jamielkowski), du kartus vadovavęs Lietuvos jėzuitų provincijai, buvęs Kražių kolegijos rektoriumi (Rabikauskas 1982).

Punktai sakymų (I dalis – 1629, II dalis – 1644) buvo pirmoji neverstinė postilė lietuvių raštijos istorijoje. Savo pamoksluose Sirvydas apie tūkstantį kartų citavo Šventąjį Raštą (vertė iš Siksto Klemenso Vulgatos), rėmėsi Bažnyčios Tėvais, teologais mistikais, Antikos filosofais (Vasiliauskienė 2016). Nors pamokslai parašyti originaliai, jų kalbai būdinga nemaža sintaksės kalkių iš lenkų kalbos – matyt, Sirvydą bus smarkiai paveikusi lenkų kalba, kuria taip pat sakė puikius pamokslus, prisidėjo ir dominuojanti lenkakalbė aplinka. Šalia lietuviško teksto (pamokslu santraukos) postilėje pateiktas paralelinis lenkiškas tekstas – tai vertimas iš lietuvių kalbos (taip nurodo Sirvydas knygos pratarmėje; antrąją postilės dalį į lenkų kalbą vertė Jonas Jaknavičius). Kristina Rutkovska nustatė, kad tai netipiškas vertimas, nes lietuvių kalbos įtaka labai menka, nevartotos ir lietuviškajai pusei būdingos leksinės gretybės, tačiau pasitaikančios Biblijos citatos verstos iš lietuvių kalbos (Rutkovska 2012).

§ 26. Sirvydo žodynai įtvirtino rytinio varianto normas, be to, buvo šaltinis vėlesniems Lietuvos ir net Prūsų Lietuvos tekstų rengėjams. Žymiausias yra antrasis Sirvydo žodynas – *Dictionarium*

⁵⁹ Pakartotinių Jaknavičiaus leidimų XVII amžiuje (ypač 1674 metų) redagavimus ištyrė Milda Lučinskienė (2005 su liter.).

⁶⁰ Palankios sąlygos lietuvių kalbai susikūrė tuomet, kai buvo įsteigta atskira nuo Lenkijos Lietuvos jėzuitų provincija. Galutinai nuo Lenkijos provincijos ji buvo atskirta 1608-aisiais. Čia labai prisidėjo pirmieji dar neatskirtos provincijos provinciolai bei Vilniaus universiteto rektoriai užsieniečiai, kurie būdami nešališki geriau suvokė lietuvių kalbos poreikį pastoracijai. Ypač minėtinas anglas akademijos profesorius, vėliau ir jos rektorius Adomas Brokas (Brock), kurį Rabikauskas pavadino lietuvių advokatu.

⁶¹ Nemaža Sirvydo darbų buvo išspausdinti po jo mirties ar jam jau esant labai silpnos sveikatos, tad bendradarbių indėlis buvo būtinas.

trium lingvarum, kurio yra išlikęs trečiasis leidimas (1642). Jį sudaro apie 14000 žodyninių straipsnių (iš jų apie 10000 – lietuviški žodžiai).

Kada išėjo pirmasis *Dictionarium* leidimas, nežinoma. Iš trečiojo leidimo pratarmės sužinome, kad antrasis žodyno leidimas buvo publikuotas 1631-aisiais (tais pat metais Sirvydas mirė). Jis nedaug kuo tesiskyrė nuo 1642-ųjų varianto. Tai liudija keli netiesioginiai šaltiniai. Liudviko Rėzos dainų rinkinyje *Dainos oder Litthauische Volkslieder* (1825, 310) nurodyta, kad 1631 metų *Dictionariumo* 20 puslapyje yra straipsnis *Bojarzyn, Nobilis inferioris ordinis*. Tokiame pat puslapyje toks pat straipsnis yra ir 1642-ųjų leidime. Kita vertus, žodyno lenkų–lotynų dalis su Sirvydo pavarde buvo atskirai publikuota 1641 metais Varšuvoje – ji taip pat beveik nesiskiria nuo trečiojo leidimo lenkų–lotynų dalies. Dar patikimesnių įrodymų pateikė Pjetro U. Dinio (Dini) ir Giedriaus Subačiaus tyrimai. Mokslininkai nustatė, kad iš antrojo *Dictionariumo* leidimo per šimtą lietuviškų žodžių, fitonimų, perėmė vokiečių medikas, botanikas Christianas Mentzelis (Mentzelius) veikale *Index nominum plantarum*, 1682 (Dini, Subačius 1999). Ištyrę šiuos žodžius tyrėjai priėjo prie tokių išvadų: antrasis ir trečiasis *Dictionariumo* leidimai turėjo būti labai panašūs (nepaisant žodyno pratarmėje įrašyto sakinio, kad buvo pataisyta ir patikslinta daugelis pasakymų, gausiau pateikta sinonimų⁶²); redaktoriai bus nedaug taisę autorinį Sirvydo darbą – dažniausiai keistos fitonimų giminės bei skaičiaus kategorijos.

§ 27. Pirmojo Sirvydo žodyno išliko tik vienas defektinis (be pradžios) egzempliorius, kuris buvo rastas XIX amžiuje Maskvos sinodo spaustuvės bibliotekoje. Jo publikavimo data nėra aiški. Remiantis kai kuriais amžininkų duomenimis manoma, kad šį žodyną (jis turi tik 8800 žodyninių straipsnių, apie 6000 lietuviškų žodžių) Sirvydas parengė iki 1625 metų – mat trikalbis žodynas paminėtas reformatų veikėjo Saliamono Risinskio, mirusio 1625-aisiais, bibliotekos apraše. Knygos vandenženkliai rodo, kad jos popierius buvo gamintas dar prieš 1620 metus. Nėra žinomas ir šio žodyno pavadinimas. Risinskio apraše nurodyta – *Prompt(u)arium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (t. y. lenkų, lotynų ir lietuvių kalbų aruodas). Būtent taip dabar mokslinėje literatūroje ir linkstamas vadinti pirmasis Sirvydo žodynas, nors XVII amžiuje knygų pavadinimų nebuvo įprasta pateikti tiksliai.

Tarp dalies mokslininkų vis dar gyvas ankstesnis klaidingas manymas, kad *Promptarium* iš tiesų tėra pirmasis *Dictionarium* leidimas⁶³. Vincas Urbutis yra pateikęs neginčijamų argumentų, kad tai du skirtingi veikalai. Pagrindinis argumentas – skirtingas veikalų šaltinis, arba žodžių registras. Pirmojo žodyno šaltinis – Nikolajaus Folkmaro (Volckmarus) žodyno *Dictionarium quatuor lingvarum* (1613) dalis *Polonicolatina*. *Dictionarium* šaltinis – kiek pertvarkytas Sirvydo mokytojo Gžegožo Knapaskio (1621) metų žodyno *Thesaurus polonolatinogræcus; seu promptuarium linguæ latinæ et græcæ* pirmosios dalies registras. Taigi žodynai yra ne tik skirtingos apimties, bet nevienodi ir jų žodyniniai straipsniai, nesutampa antraštiniai žodžiai.

Net jei paaiškėtų, kad pats Sirvydas abu žodynus laikė tik leidimais (dėl to 1631 metų *Dictionarium* vadino antruoju leidimu), reikėtų laikytis Urbučio išsakytos pozicijos ir aiškiai atskirti du savarankiškus Sirvydo parengtus žodynus (*Dictionariumo* antrasis leidimas tuomet iš

⁶² Įmanoma, kad pratarmė su šia pastaba buvo tiesiog perrašyta iš antrojo leidimo, tepakeisti pratarmėje nurodyti metai.

⁶³ Žr. Pakalka 1997. Zinkevičius, nors ir pripažindamas Urbučio argumentus, *Lietuvių kalbos istorijoje* (Zinkevičius 1988) kiek painokai rašo vien apie Sirvydo žodyno leidimus (iš tiesų jo minimas pirmasis leidimas yra *Promptarium*). Klaidinantis žodyno pavadinimas (laužtiniuose skliaustuose) *Dictionarium trium linguarum*, tarsi aliuzija į antrąjį Sirvydo žodyną, pateiktas Lietuvių kalbos instituto *Senųjų raštų duomenų bazėje* (<http://seniejirastai.lki.lt>), nors iš tiesų čia pateiktas *Promptarium*.

tiesų laikytinas pirmuoju jo leidimu, atitinkamai pasikeistų ir likusių trijų vėlesnių leidimų numeravimas). Kad prieš 1631 metus *Dictionarium* nebuvo išleistas, netiesiogiai galėtų rodyti Vasiliauskienės pastebėtas glaudus Sirvydo postilės ryšys su *Promptarium* leksika (Vasiliauskienė 2016) – veikiausiai *Punktai sakymų* (antroji jų dalis buvo išleista Sirvydo bendradarbių jau po jo mirties) buvo parengti anksčiau nei *Dictionarium*.

Jėzuitų istorikai mini, kad Sirvydas buvo parašęs ir lietuvių kalbos gramatiką (*Clavis linguae Lithuanice*), tačiau kol kas nėra patikimų duomenų šiems teiginiams paremti. Be to, žodžiu *clavis* ‘raktas’ dažniausiai buvo vadinami žodynai, ne gramatikos.

§ 28. Istorija rytiniam kalbos variantui nebuvo palanki. Rabikausko nuomone, didelį smūgį jėzuitų lituanistinei kryptčiai sudavė 1655 metais įvykęs Vilniaus okupavimas („Tvano“, t. y. Rusijos ir Švedijos puldinėjimų, metu Vilnių užėmė ir iki 1661 metų valdė Rusijos armija). Miestas buvo apiplėštas, sudegintas, didelė dalis gyventojų išžudyta. Vėliau stengdamiesi atsikurti jėzuitai prioritetus teikė nebe lietuvių kalbos puoselėjimui. Be to, kunigų pastoracijai reikėjo naujoms misijoms, įsteigtoms netoli Latvijos pasienio. XVIII amžiaus pradžioje Didžiojo Šiaurės karo metu Vilnius buvo užimtas švedų kariuomenės. Taigi dėl užklupusių negandų keitėsi Vilniaus visuomenės sudėtis, čia plūdo pabėgėliai, viduriniai sluoksniai vis labiau perėmė prestižinę lenkų kalbą. XVII amžiuje ne kartą perleista Jaknavičiaus perikopių knyga 1705 metais buvo perdirbta pagal vidurinio varianto kalbos normas (rytietybių teliko vienas procentas). Veikiausiai taip pasielgta dėl to, kad beveik nebeliko lietuviškai kalbančių vilniečių sluoksnio, o vidurinio varianto tradiciją veikiausiai rėmė stipri jėzuitų kolegija Kražiuose⁶⁴. Todėl 1705 metai sąlygiškai laikomi rytinio varianto sunykimo metais.

Nors vieno kito vėliau pasirodžiusio veikalo kalba buvo paremta rytų aukštaičių šnekta, jos negalima laikyti rytinio varianto reprezentantu, tai buvo tiesiog tarminis tekstas.

Rašomosios kalbos variantų LDK atsiradimo priežastys

§ 29. Remiantis dabartinės Lietuvos tarmių pasiskirstymu, atrodo keista, kad XVI, XVII amžiuje formuojantis *LDK* lietuvių raštijai buvo apeita žemaičių tarmė. Rašomosios kalbos variantai rėmėsi tik aukštaičių patarmėmis. Rytų Prūsijos lietuviški tekstai taip pat rėmėsi viena aukštaičių patarme. Tiesa, tam tikrų žemaičių tarmės, konkrečiau, pietų žemaičių patarmės, pėdsakų senuosiuose tekstuose buvo. Ypač tai pasakytina apie Martyno Mažvydo tekstus bei vidurinio varianto Saliamono Slavočinskio giesmyną (1646)⁶⁵. Tačiau, kaip parodė Zinkevičiaus tyrimai, abu autoriai daugiau ar mažiau sėkmingai taikėsi prie konkretaus varianto normų, kurios iš pradžių suvoktos, matyt, gana intuityviai (nebuvo nei gramatikų, nei žodynų). Siekimą rašyti viduriniu variantu aiškiai iliustruoja vienos Slavočinskio giesmės priegiesmis: prasprūdusi gimtąja paaukštaičio žemaičių šnekta parašyta frazė „Hey wina tokio wina, Ne buwa dar śiędina“ vietomis buvo suaukštaitinta nepaisant trikdomo rimo – „Hey wina tokio wina, Ne buwa dar śiędiena“.

Kad Prūsų Lietuvoje buvo rašoma aukštaitiškai, nėra stebėtina. Čia buvo palyginti nedidelis tarminis lietuvių kalbos susiskaidymas (Mažojoje Lietuvoje vyravo patarmė, artima dabartinei vakarų aukštaičių kauniškių patarmei), vadinasi, nereikėjo spręsti, kokia tarme rašyti tekstus. Vakarinio varianto tekstai nuo Danieliaus Kleino gramatikos (1653) laikų buvo ypač orientuoti į

⁶⁴ Apie Kražių kolegiją žr. Ulčinaitė 2007, 51–56.

⁶⁵ Slavočinskio verstų giesmių šaltinių tyrimus apibendrino ir praplėtė Mikas Vaicekuskas (2005, 62–73).

tas (pietines) Prūsų Lietuvos šnektas, kurios turėjo išlaikiusios raiškias žodžių galūnes ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje.

§ 30. Tačiau nėra paprasta atsakyti į klausimą, kokie veiksniai nulėmė tik aukštaičių šnektomis paremtus rašomosios kalbos variantus *LDK* ir apskritai kokios buvo šių dviejų variantų atsiradimo priežastys.

Dėl rašomosios kalbos *LDK* genezės tarp Lietuvos mokslininkų buvo kilusios kelios diskusijos. XX amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje Konstantino Jablonskio iškeltą mintį apie XV amžiuje turėjusią susiformuoti Vilniaus (galbūt ir Kauno, Kražių, Varnių) bendrinę lietuvių kalbą, tiksliau, Vilniaus šnekamosios (ir XVI amžiuje rašomosios) kalbos variantą (Jablonskis 1947, 104t.), sukritikavo Jonas Kruopas: „Tokia kalba negalėjo susikurti (...) nei administracinėse įstaigose (...), nei mokyklose, kurių (...) buvo viena kita, jos negalėjo suformuoti nei kunigija, nemokėjusi dažniausiai lietuviškai, nei akcentuojamieji ponų tarybos pasitarimai. Tai buvo per silpni akstinai (...), ypač turint galvoje tą aplinkybę, kad XVI amž. įvairių lietuvių kalbos tarmių atstovai galėjo tarp savęs lengvai santykiauti tarmiškai (...). O kad (...) būtų buvęs Vilniuje koks nors lietuviškas kultūrinis, literatūrinis ar kitoks sąjūdis (...), apie tai žinių neturime“ (Kruopas 1998, 73). Kruopas teigė, kad numanomos Vilniaus kalbos pėdsakų būtų turėję likti ir Mažvydo, kuris gyvenęs Vilniuje, tekstuose, tačiau čia jų nesą.

§ 31. XX amžiaus aštuntajame, devintajame dešimtmetyje Jablonskio idėjas savaip pratęsė Zigmas Zinkevičius. Jis pasiūlė interdialektinę kalbos raidos koncepciją. Interdialektas – dėl ekstralingvistinių faktorių susiformavusi suvienodėjusi tam tikro krašto, regiono šnekamosios kalbos formacija, kuriai būdingi tik tam tikri plačiau vartojami bendri tarmių (šnektų) grupės ypatumai (specifiškesnės, siauriau paplitusios kalbos ypatybės neperimtos). Interdialektas nėra vienalytis, dažnai pasižymi variantiškumu, neturi griežtų normų, viena ar kita ypatybė dažnai įsigali stichiškai (Zinkevičius 1987, 271). Zinkevičiaus manymu, dviem lietuvių rašomosios kalbos variantams *LDK* pradžią davė du susiformavę (ar bent besiformuojantys) Lietuvos interdialektai – sostinės Vilniaus bei jo artimų apylinkių kalba (miesto koinė), vadinta tiesiog *lietuvių kalba*, ir Nevėžio žemumose (Lietuvos viduryje) iškilusi kalba, vadinta *žemaičių kalba* bei sietina su jau minėta Žemaičių kunigaikštyste. Šiai koncepcijai prieštaravo Jonas Palionis. Jo kontraargumentai buvo panašūs į Kruopo – pateikti kalbiniai ir istoriniai duomenys nėra pakankami interdialektų buvimui įrodyti (Palionis 1987, 184–192). Vėlesnius du rašomosios kalbos variantus, Palionio nuomone, galima išskirti tik formaliu, kiekybiniu požiūriu – tiesiog tekstų, parašytų rytų aukštaičių ir vadinamųjų vidurio aukštaičių šnektomis buvo daugiausia (plg. Palionis 1995, 44).

Nesutinkant su pastarąja, per daug formaliai rašomosios kalbos variantus traktuojančia nuomone (kad XVI, ypač XVII amžiaus tekstų rengėjai suvokė rašą tam tikra savo regiono kalba, rodo skyriaus pradžioje nurodytas Slavočinskio giesmyno atvejis⁶⁶), reikėtų pritarti Palionio abejonėms dėl *LDK* buvusių interdialektų. Svarų pamatą tokioms abejonėms suteikia Giedriaus Subačiaus iškelti kitų kalbų istorijos pavyzdžiai (Subačius 2001, 128–134). Mokslininkas rėmėsi Einaro Haugeno, Džono Fišerio (John Fisher) ir kitų darbais apie Europos kalbų bendrinių kalbų⁶⁷ susiformavimo istoriją. Jis daro tokius apibendrinimus:

⁶⁶ Daugiau panašių pavyzdžių žr. Zinkevičius 1987, 273t.; 1988, 199–201.

⁶⁷ Bendrinė kalba – bendra, oficiali visos tautos kalba, įteisintas kalbos tipas (sukurta remiantis vienos tarmės pagrindu, turintis aiškias normas, kurios nustatytos pagal kalbos sistemą ir vartoseną). Panašus terminas yra koinė, kuriuo vadinta graikų kalbos bendrinė kalba. Jos pagrindas buvo viena, Atikos, tarmė; iš šios buvo eliminuotos (iš pradžių nesąmoningai) tos lokalių ypatybės, kurių nėra kitose tarmėse. Tai, kad į bendrinę graikų kalbą pateko ir šiek tiek formų iš kitų Graikijos tarmių, neduoda pagrindo koinė laikyti tarminio mišinio sinonimu.

- a) bendrinė rašomoji kalba turi daug didesnę prestižą nei šnekamoji;
- b) Europos kalbų bendrinė šnekamoji kalba yra gana naujas fenomenas, ji visuomet susiformuoja po bendrinės rašomosios kalbos susikūrimo;
- c) Europos kalbų, kurios buvo anksti sukūrusios bendrines rašto kalbas (vėlyvaisiais Viduramžiais ar Renesanso laikais, pvz., danų, anglų, prancūzų), istorija liudija, kad bendrinė šnekamoji kalba formavosi tik praėjus keliems šimtmečiams po to, kai buvo sukurta bendrinė raštų kalba;
- d) kalbų, kurių bendrinė rašomoji atmaina susiformavo vėlai (Romantizmo ar vėlesniais laikais, pvz., lietuvių, slovakų, bulgarų, suomių), bendrinė šnekamoji kalba susiformavo netrukus po to, kai įsigalėjo bendrinė rašomoji kalba, tačiau panašiu metu kaip ir pirmojo pogrupio kalbų;
- e) interdialektas susiformuoja arba iš dalies remdamasis bendrine rašomąja kalba, arba veikiant kitos prestižinės kontaktinės kalbos bendrinei kalbai.

Pridurtina ir dar viena labiau praktinio pobūdžio pastaba, kad šnekamąją kalbą apskritai sunkiau keisti nei rašomąją.

Šie nustatyti bendrinės rašomosios kalbos bruožai, tikėtina, būdingi ir rašomosios kalbos variantams, nes jie panašiai orientavosi į didesnę teritoriją, ir jų normomis (nors dažnai intuityviomis) siekta atsiriboti nuo siaurų tarmybių⁶⁸. Taigi remiantis tipologiniais kitų kalbų pavyzdžiais reikėtų atmesti Zinkevičiaus interdialektinę koncepciją ir manyti, kad lietuvių rašomosios kalbos variantai formavosi dėl kitų, ekstralingvistinių priežasčių (politiškai, kultūriškai reikšmingų centrų traukos).

§ 32. Suprantama, kodėl vienas iš variantų (rytinis) rėmėsi šnekta, kuria kalbėta sostinėje – reikšmingiausiame valstybės politinės, ekonominės, kultūrinės traukos centre.

Kodėl kito reikšmingo centro, Žemaičių kunigaikštystės ir vyskupijos, kalba orientuota į vidurio Lietuvos aukštaičių (maždaug Kėdainių krašto), ne į žemaičių tarmę, tampa aiškiau paanalizavus Žemaičių kunigaikštystės bei vyskupijos istoriją.

Žemaičių kunigaikštystė (arba seniūnija) neturėjo vienos ir pastovios sostinės. Ji priklausė nuo paties Žemaičių seniūno valdų. 1535 metais Žemaičių seniūnu paskyrus Kėdainių savininką kunigaikštį Joną Radvilą Kėdainiai tapo kunigaikštystės administraciniu centru. Kėdainiai Žemaičių kunigaikštystės „sostine“ buvo iki XVI amžiaus pabaigos. Nuo 1574 metų valdant Jonui Kiškai, Kėdainiuose vykdavo ir visuotiniai Žemaičių bajorų seimeliai. Žemaičių vyskupijos, kuri užėmė kiek didesnę plotą nei kunigaikštystė, vyskupo rezidavimo vieta buvo Varniai. Vis dėlto tekstai, kuriuos inspiravo Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis (juo tapo nuo 1575–ųjų ir tarnavo iki 1609–ųjų), orientavosi į svarbiausią tuometinį kunigaikštystės centrą – Kėdainius. Galbūt tai skatino ir reikšmingiausio jo globotinio – Mikalojaus Daukšos kilmė: šis gimė Babėnų kaime, netoli nuo Kėdainių. Tradiciją rašyti orientuojantis į Kėdainių kraštą vėliau skatino ir turtinga katalikų oponentų – kalvinistų, kurių centras taip pat buvo Kėdainiai, raštija, bei įtakingi jų rėmėjai – Kristupas, Jonušas Radvilai.

⁶⁸ Veikiausiai dėl to terminai *bendrinė (rašomoji) kalba* bei *rašomosios kalbos variantas* mūsų kalbotyroje dažnai vartoti sinonimiškai.

Senoji raštija elektroninėje erdvėje

Senoji lietuvių raštija ne tik gausiai perleidžiama spaudos būdu (publikuojamos ir fotokopijos, ir perrašai su vertimų šaltiniais)⁶⁹, bet ir yra prieinama elektroninėje erdvėje. Vienas didžiausių išteklių yra Lietuvių kalbos institute parengta *Senųjų raštų duomenų bazė* (vadovė Ona Aleknavičienė), kurioje įdėti 59 (37 iš jų – XVI–XVII amžiaus) senųjų tekstų perrašai, be to, parengtos jų konkordancijos, indeksai. Iš pirmųjų spausdintų veikalų čia kol kas trūksta tik Mažvydo, Vilento ir dalies Bretkūno tekstų. Dar didesnės paieškos, tyrimo galimybės atsiveria naudojantis Senosios lietuvių kalbos referenciniu korpusu SLIEKKAS, parengtu bendradarbiaujant keturioms institucijoms: Frankfurto prie Maino Gėtės universitetui (*Titus* projekto rėmuose), Lietuvių kalbos institutui, Pizos universitetui ir Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui (vadovė Jolanta Gelumbeckaitė). Čia rasime tik 10 veikalų, tačiau keli iš jų itin reikšmingi – rankraštiniai poteriai, įrašyti 1503 metų lotyniškoje knygoje, dalis Mažvydo bei Vilento tekstų. Paminėtinas ir Vilniaus universitete parengtas jungtinis lotynų–lietuvių kalbų žodynas nuo XVII iki XXI amžiaus *Thesaurus Latino-Lituanicus* (vadovas Mindaugas Strockis), kurio vienas iš šaltinių yra 1642 metų Sirvydo *Dictionarium trium linguarum*.

Skaitmeninės daugelio senųjų mūsų tekstų nuotraukos prieinamos skaitmeninio kultūros paveldo portale *ePaveldas*, kuriame (be kitų tekstų nelietuvių kalba ir muziejinių vertybių bei muzikos kūrinių) sudėta lietuviškų leidinių iš Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo, Vilniaus universiteto, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių ir kitų bibliotekų, muziejų, archyvų. Devyni veikalai lietuvių kalba (6 iš jų – XVI–XVII amžiaus) suskaitmeninti bei saugomi VU bibliotekos skaitmeninėse kolekcijose.

- <http://seniejirastai.lki.lt>
(Lietuvių kalbos institutas: Senųjų raštų duomenų bazė)
- <http://titus.uni-frankfurt.de/indexe.htm> [text database]
- <http://titus.uni-frankfurt.de/sliekkas/>
(Frankfurto prie Maino Gėtės universitetas: *Titus* projektas [Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien] duomenų bazė; Frankfurto prie Maino Gėtės universitetas, Lietuvių kalbos institutas, Pizos universitetas: SLIEKKAS – Senosios lietuvių kalbos referencinis korpusas)
- <http://www.thesaurus.flf.vu.lt>
(Vilniaus universitetas: *Thesaurus Latino-Lituanicus*)
- <http://www.epaveldas.lt>
(Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka ir kt.)
- http://www.atmintis.mb.vu.lt/kolekcijos/kol_KN034
(VU biblioteka: Senieji lietuvių raštijos paminklai)

⁶⁹ Lietuvai atgavus nepriklausomybę publikacijų parengta labai daug, čia bus paminėtos tik kelios: *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai* 2000, *Knyga nobažnystės krikščioniškos 1653*, 2004; *Jono Bretkūno Postilė* 2005; *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija* 2008, 2016.

Literatūra

- ALEKNAVIČIENĖ, Ona, 2008: Jono Bretkūno *Postilės* (1591) teksto istorija: perikopių redagavimo šaltiniai, *Archivum Lithuanicum* 10, 29–60.
- AMBRAZAS, Vytautas, 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- BIRŽIŠKA, Vaclovas 1960(=1990): *Aleksandrynas: senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos* 1, Chicago: Kultūros Fondas (= Vilnius: Sietynas).
- DINI, Pietro U., Giedrius Subačius, 1999: „Konstantino Sirvydo Dictionarium neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai“, *Archivum Lithuanicum* 1, 11–34.
- DINI, Pietro Umberto, 2000: *Baltų kalbos: Lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- EIGMINAS, Kazimieras, 1981: „Anoniminė 1737 m. gramatika ‘Universitas lingvarum Litvaniae’“, *Universitas lingvarum Litvaniae*, Vilnius: Mokslo, 5–53.
- GIRDENIS, Aleksas, 1997: „Nosinių balsių raidos paradoksai lietuvių raštijos paminkluose“, *VIII tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“ pranešimų tezės*, 55–56.
- HOCK, Wolfgang, 2012: „Untersuchungen zu Daukšas Postille – I. Doppelungen“, *Archivum Lithuanicum* 14, 9–98.
- JABLONSKIS, Konstantinas, 1947: „Mažvydo gyvenimas ir aplinka“, *SLK* 89–108.
- JABLONSKIS, Konstantinas, 1941: *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštininkų kalboje* 1. *Tekstai*, Kaunas: Lietuvos Istorijos draugija.
- JAKULIS, Antanas, 1982: „‘Sumos Evangelijų’ ir ‘Maldų Krikščioniškų’ autorystės klausimu“, *Baltistica* 18 (2), 173–178.
- JAKULYTĖ, Dalia, 2016: *Knygos nobažnystės autorystės ir vardažodžio kaitos tyrimas reliacinės duomenų bazės pagrindu*, daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas.
- JONIKAS, Petras, 1952: *Lietuvių kalbos istorija*, Chicago (rankraštis).
- JONIKAS, Petras, 1987: *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Chicago: Lituaniistikos instituto leidykla.
- Jono Bretkūno Postilė*, studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.
- Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba* 1. 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
- Lietuvos bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba* 1. 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1990.
- KAVALIŪNAITĖ, Gina, 2001: „Samuelio Boguslavo Chylinskio „Tėve mūsų“ tradicija Europos poliglotiniuose leidiniuose“, *Archivum Lithuanicum* 3, 345–354.
- KAVALIŪNAITĖ, Gina, 2008: „Samuelis Bogustlavas Chylinskis ir jo Biblijos vertimas į lietuvių kalbą“, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas 1: Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, parengė Gina Kavaliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, III–LXX.
- KAVALIŪNAITĖ, Gina, 2014: „Samuelio Bythnerio Naujojo Testamento genezės klausimai“, *Aktualieji senosios raštijos ir dabartinės lietuvių kalbos tyrimai. Tarptautinė konferencija, skirta Prano Skardžiaus 115-osioms gimimo metinėms*, pranešimas, Druskininkai.
- Knyga nobažnystės krikščioniškos 1653*, faksimilinis leidimas, parengė Dainora Pociūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- KRUOPAS, Jonas, 1998: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LEBEDYS, Jurgis, 1963: *Mikalojus Daukša*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- LEBEDYS, Jurgis, 1977: *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslo.

- LEBEDYS, Jurgis, Jonas Palionis 1963: „Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 3, 109–135.
- LUČINSKIENĖ, Milda, 2005: *Jono Jaknavičiaus 1647 metų Ewangelie polskie y litewskie*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Mažosios Lietuvos enciklopedija* 1–4, Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000–2009.
- Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- MICHELINI, Guido, 2009: *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija : nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda : Klaipėdos universiteto leidykla.
- NARBUTAS, Sigitas, Zigmantas Zinkevičius, 1989: „Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole“, *Baltistica. Priedas* 3 (2), 325–341.
- PAKALKA, Kazys, 1997: „Pastabos apie senąją Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~1620 m.)“, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 6–31.
- PALIONIS, Jonas, 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- PALIONIS, Jonas, 1987: „Dėl lietuvių literatūrinės kalbos kilmės „interdialektinės“ koncepcijos“, *Baltistica* 23 (2), 184–192.
- PALIONIS, Jonas, 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- POCIŪTĖ, Dainora, 1995: *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, Vilnius: Pradai.
- POCIŪTĖ, Dainora, 2004: „Lietuviškosios bažnyčios knyga“, *Knyga nobažnystės krikščioniškos 1653*, faksimilinis leidimas, parengė Dainora Pociūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, XIII–LXV.
- POCIŪTĖ, Dainora, 2005: „Psalmės Lietuvos didžiosios kunigaikštystės giesmynuose: XVI amžius: nuo Nesvyžiaus *Katekizmo* iki lietuviškųjų Merkelio Petkevičiaus vertimų“, *Literatūra* 47 (1), 29–43.
- RABIKAUSKAS, Paulius, 1979: „Lietuviškumo apraiškos Vilniaus Akademijoje“, *Aidai* 9, 377–389.
- RABIKAUSKAS, Paulius, 1982: „Konstantino Sirvydo asmuo ir reikšmė“, *Aidai* 2, 98–111.
- RABIKAUSKAS, Paulius, 2002: *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai.
- RANGE, Jochen D., 1992: *Bausteine zur Bretke-Forschung: Kommentarband zur Bretke-Edition (NT) = Biblia Slavica, series VI: Supplementum: Biblia Lithuanica 3: Kommentarbände 1*, Paderborn, Munich, Vienna, Zurich: Ferdinand Schöningh.
- RUTKOVSKA, Kristina, 2012: „Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia“, *Lituanistica* 58, 4 (90), 309–319.
- Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija* 1; 3, parengė Gina Kavaliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus universiteto leidykla, 2008, 2016.
- SKARDŽIUS, Pranas, 1997: „Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje“, *Rinktiniai raštai* 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 116–129 (= *Archivum Philologicum* 4, 1933, 7–19).
- SLK – Senoji lietuviška knyga : pirmosios lietuviškos knygos 400 metų išleidimo sukakčiai paminėti*, redakcinė kolegija: Kostas Korsakas [et al.]; atsakingasis redaktorius Vincas Mykolaitis, Kaunas : Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947.
- SUBAČIUS, Giedrius, 2001: „Written Standart and Spoken Standart“, *Baltu filologija* 10, 127–136.

- SUBAČIUS, Giedrius, Mariusz Leńczuk, Wiesław Wydra, 2010: „The earliest known Lithuanian glosses (~1520–1530)“, *Archivum Lithuanicum* 12, 31–70.
- ŠINKŪNAS, Mindaugas, 2003: *Religinė leksika XVI–XVII a. lietuvių raštuose*. Bakalauro darbo rankraštis, Vilniaus universitetas.
- ŠINKŪNAS, Mindaugas, 2014: „Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas“, *Archivum Lithuanicum* 16, 9–58.
- ŠINKŪNAS, Mindaugas, 2015a: „Pirmieji lietuviški Kauno paminėjimai“, *Archivum Lithuanicum* 17, 111–132.
- ŠINKŪNAS, Mindaugas, 2015b: „Lietuvių ortografijos skirtumai katalikų ir evangelikų reformatų raštuose (XVI–XVII a.): priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašyba“, *Baltistica* 50 (2), 197–244.
- TRIŠKAITĖ, Birutė, 2014: „Rankraštinių XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos žodynų atribucijos galimybės“, *Martynui Mažvydui atminti: raštijos raida ir XXI amžiaus iššūkiai*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 125–142.
- ULČINAITĖ, Eugenija, 2007: „Jėzuitai ir provincijos kultūra“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 30, 43–57.
- URBUTIS, Vincas, 1999: [rec.] „Senasis Konstantino Sirvydo žodynas“, *Archivum Lithuanicum* 1, 143–154.
- URBUTIS, Vincas, 2000: „Kaip Mikalojus Daukša vertė Jokūbo Vuiko naujadarus“, *Archivum Lithuanicum* 2, 99–106.
- VAICEKAUSKAS, Mikas, 2005, *Lietuviškos katalikiškos XVI–XVIII amžiaus giesmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- VALANČĖ, Danguolė, 2014: „Nekaitomas žodis *būtent* XVI–XVII amžiaus lietuviškuose raštuose“, *Archivum Lithuanicum* 16, 341–360.
- VANAGAS, Vytautas, 2012: „*Universitas linguarum litvaniae* autorystės problema“, *Knygotyra* 59, 268–269.
- VASILIAUSKIENĖ, Virginija, 2016: *Konstantino Sirvydo Punktai sakymų 1: Konstantino Sirvydo Punktų sakymų struktūra, turinys ir šaltiniai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 1971: „M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė“, *Baltistica* 7 (1), 67–86.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 1973: „S. M. Slavočinskio giesmyno (1646 m.) kalba“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 15, 137–170 = Zinkevičius 2002, 109–150.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 1987: *Lietuvių kalbos istorija 2*, Vilnius: Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 1996: *Lietuvių kalbos istorija. Vadovėlis aukštosioms mokykloms*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 2000, *Lietuvių poteriai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 2002: *Rinktiniai straipsniai 2. Valstybė ir kalba. Senųjų raštų kalba. XVIII–XIX a. rašomoji kalba. XX amžius*, *Rytų Lietuva*, Vilnius: Katalikų akademija, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 2004: *Istorijos iškraipymai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ZINKEVIČIUS, Zigmas, 2006: *Lituanistikos (baltistikos) mokslas ir pseudomokslas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ZINKEVIČIUS, Zigmas, 2011: „Dėl lietuviškų įrašų Krokuvos inkunabule“, *Baltistica* 46 (1), 135–138.

ZUBAITIENĖ, Vilma, 2010: *Pilypo Ruigio Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon (1747): šaltiniai ir leksikografinis metodas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Šaltinių santrumpos

BB – BIBLIA tatau efi Wifſas Schwentas Raſchtas, Lietuwifchakai pergulditas per Iana Bretkuną Lietuwos Pleboną Karalia[u]czuie. 1590, rankraſtis (Bretkūno Biblijos vertimas).

BG – Giefmes Duchauanas (...) Iſſpauſtas Karaliauczui / per Iurgi Oſterbergera 1589 (Bretkūno giesmynas).

BKG – TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS, Nuog Roberto Bellármino Kárdynoło páráſitas. VILNÆ Typis Acad: Societatis IESU, Anno 1677 (giesmynas, pridėtas prie anoniminio Belarmino katekizmo vertimo).

BP – POSTILLA tatau efi Trumpas ir Praſtas Iſchguldimas Euangeliu (...) per Iana Bretkuna (...) Iſſpauſta Karaliauczui Iurgio Oſterbergero. Mæta Pono 1591 (Bretkūno poſtilė).

DK – KATHECHISMAS ARBA MOKSLAS KIEKWIENAM KRIKSZCZIONI PRIWALVS. PARASZITAS PER D. IAKVBA LEDESMA (...) per Kuniga Mikaloiu Daugſa Kánonika ſemaicziu. Iſſpauſtas Wilniue Metúſe vſgimimo Wieſſpaties 1595 (Daukſos katekizmas).

DP – Poſtilla CATHOLICKA. Per Kúnigą MIKALOIV DAVKSZ[A] Kanoníka Médnikų / iz lėkiſko pergúldita. (...) W Wilniui / Drukárnioi Akadēmios SOCIETATIS IESV, A. D. 1599 (Daukſos poſtilė).

JE – EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE (...) w WILNIE. W Drukániey Akademiey Soc. IESV Roku / 1647 (Jaknavičiaus perikopių knyga).

KIG – GRAMMATICA Litvanica (...) edita à M. Daniele Klein / (...) Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, ANNO (...) c1b. 1c. LIII. (Kleino lietuvių kalbos gramatika).

KN – KNIGA Nobazniſtes Krikſcionízkos / (...) KIEDAYNISE, DRVKAWOIA, IOCHIMAS IVRGIS RHETAS, Meatu Poná, 1653 (Jaugelio-Telegos, Boſimovskio bei Minvydo veikalai, iſleisti viena knyga).

MG – Giefmes Chrikſczonifkas (...) Karalauczui núg Iona Daubmana Metu Diewa / M.D.LXVI (Maſvydo giesmyno 1 dalis); GEÍMES Chrikſczonifkas (...) Karalauczui núg Iona Daubmana. Metu Diewa / M. D. LXX (Maſvydo giesmyno 2 dalis).

MGA – Giefme S. Ambraſeijaus, bey S. Auguſtina (...) Iſchgulditas per M. Molfuida Waitkuna (...) Karalauczuy per Iana Weinreicha (...) 1549 (Maſvydo *Giesmė Ambroziejaus*).

MGI – Miſſale ad vſum romane eccleſie (...) Lugduni: (...) anno incarnationis domini milleſimo q[ui]ngentes imo pri[m]o (...) (1501 metų miſiolo glosos).

MK – CATECHISMVSA PRAſty Szadei (...) KARALIAVCZVI VIII. dena Menefes Saufia, Metu vſgimima Diewa. M. D. XLVII (Maſvydo katekizmas).

MT – Margarita Theologica (...) M. ADAMO FRANcifici, (...) Zemczuga Theologiſchka (...) Lituwifchakai jra pergulditas per Simona Waiſchnora warniſchki Plebona Ragaines Iſſpauſta Karaliauczui Prufu / per Iurgi Oſterbergera / mætúſa Chriſtaus 1600 (Vaiſnoro traktatas).

PK – Polski z Litewskim Katechism Albo Krotkie w jedno mieyſce zebranie / wiary y powinności Krzeſcianiſkiey (...) Nakładem Iego Mſci Pána Málcherá Pietkiewiczá / Pifarzá ſiemſciego Wileńſkiego. W Wilnie / Drukował Staniſław Wierzeyski / Roku 1598 (Petkevičiaus katekizmas).

RG – Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatick, (...) von Paul Friedrich Ruhig, (...) Königsberg, druckts und verlegts Iohann Heinrich Hartung, 1747 (Povilo Ruigio lietuvių kalbos gramatika).

RPs – Der Pfalter Davids Deutſch vnd Littawifch. PSALTERAS DOWIDO VVOKISCHKAI BEI LIETUWISCHKAI. Karaliautzoje Pruffu per Lorintzu Segebadu / Mætoffa Chriſtaus 1625. (...) Per K. JONA REHSA (Jono Rėzos psalmynas).

SD – DICTIONARIVM TRIUM LINGVARVM (...) AVCTORE CONSTANTINO SZYRWID (...) VILNÆ, Typis Academicis Societatis IESV. Anno Domini M. DC. XLII (Sirvydo antrasis trikalbis žodynas).

SP – PUNKTY KAZAN OD ADUENTU AŻ DO POSTV (...) PRZEZ W. X. CONSTANTEGO SZYRWIDA (...) w WILNIE (...), W Drukárni Akadémey Societatis IESV, Roku M DC XXIX (Sirvydo postilė *Punktai sakymų*, 1 dalis); PUNKTY KAZAŃ NA POST WIELKI (...) W WILNIE (...), W Drukárni Akadémey Societatis IESV, Roku Páńskiego, 1644 (Sirvydo postilė *Punktai sakymų*, 2 dalis).

VE – Euangelias bei Epifstolas / Nedeliu ir ſchwentuju dienofu ſkaitomofias (...) / per Baltramieju Willenta / Plebona Karalauczui ant Scheindama. Iſchſpauſtas Karalauczui per Iurgi Ofterbergera / Metu M. D. LXXIX (Vilento perikopių knyga).

VP – ISCHGVLDIMAS EVANGELIV PER WISVS METTVS, SVRINKTAS DALIMIS ISCH DAVGIA PASTILLV, rankraſcio nuoraſas [apie 1563–1574] (Volfenbiutelio postilė).

WP – Poſtilla Catholicka Mnieyſza (...) Przeg D. IAKVBA WVYKA (...) W KRAKOWIE, W Drukárniy Andrzeiá Piotrkowczyká / Roku Páńskiego / 1590 (Vujeko postilė).

ZG – GIESMES Chrikfczionifchkos ir Duchauifchkos (...) per Lazaru Sengftak Lietuwos Plebona Karaliauczios atnaugintos. ANNO [MD]C XII. Iſchſpauſtos Karaliauczuiie Prufuu / Per Ioná Fabriciu (Zengſtoko giesmynas).

Sutartiniai ženklai, kitos santrumpos:

* – rekonstruota (nefiksuota) forma

[] – garsas

[] – neaiški, bet nuspėjama raidė tekste

<> – grafema

~ – transponuota forma

> – dėsnigai pakito, išsivystė į

dgs. – daugiskaita

išn. – išnaša

kilm. – kilmininkas

NT – Naujasis Testamentas

plg. – palyginkite

pvz. – pavyzdžiui

šauk. – šauksmininkas

tt. – ir tolesni (puslapiai, paragrafai)

vard. – vardininkas

viet. – vietininkas

vns. – vienaskaita

žr. – žiūrėkite

Praktinės užduotys rašomosios kalbos variantams nustatyti

(pavyzdžiai rinkti iš elektroninėje Lietuvių kalbos instituto Senųjų raštų duomenų bazėje prieinamų pagrindinių XVI–XVII a. tekstų perrašų, taip pat iš Sirvydo, Petkevičiaus tekstų ir iš Ambrazo 2006 veikale pateiktų Bretkūno tekstų pavyzdžių)

1. Nustatykite, ar toliau pateikti pavyzdžiai tinka iliustruoti pirmąją skiriamąją varianto ypatybę (minkštas arba kietas [l] prieš [e] tipo vokalizmą):

(žr. knygos § 7, 8, dėl neaiškių žodžių žr. *LKŽe*)

pripilė, kelewime, žoľales, wālei, mīeleufęš, meyles, Sauľe, negalećiau, gayley, Numireley, łopuley, Halleluia, broley, Gálileos, páfikīleia, mažintelei, Kaledu, łeľe, Bethleem, łterbľes, lekarftwa, waikēlemus, kieleywiu, kukaley, kielafi, łynteľes, Belezuwis, galetumbim, giałbetoiau, Kollektu, łatras, náble, Ieruzalem, vžleios, atlankiti, gieľmeľes, łtreles, Anioľay, meyľa, meyľawo

2. Nustatykite, ar toliau pateikti pavyzdžiai tinka iliustruoti antrąją skiriamąją varianto ypatybę (nepakitę arba pakitę tautosilabiniai junginiai [an], [am], [am], [em]):

(žr. knygos § 7–9)

Angelas, dārunćio, Amen, iam, Pharizeuľams, ľamdinikas, mokitiniams, tamuy, wiľlam, giwendamas, iums, notľiunte, ľadaros, kelump, pážintumey, tumľibes, páćiámpi, nutrumpintos, wundenio, dungiľkus, idant, runka, atľunkimas, eľunti, žimćiugu, brungus, pećiun, nulfkundintu, neapikuntoy, dangun, apľunkintas, átminkime, pagundimu, ant, Karalums, priderus

3. Nustatykite, ar toliau pateikti pavyzdžiai tinka iliustruoti trečiąją skiriamąją varianto ypatybę (nosinių garsų buvimas arba nebuvimas):

(žr. knygos § 7–9)

Nepážiľtu, kiľdamas, Łankiľko, keľti, kunorint, pawizdeis, kaľnis, ľunaris, akis, muľtimas, ižwidy, ľugrižtu, ľapny, náuia, ing ľali, ape paľniku, butu, tápes, iunga, maniľp, ľu linkľmibi, Angeľú, pradeis, kieľys, tawis, atęiľeczius, ľugružinta, dũdanľis, ľunus, eľľus, „A ižwidi žwayždy, džiaugies“, „eio dienu kielo“.

4. Kokio varianto (kokių variantų) skiriamąsias ypatybes atspindi pateiktieji pavyzdžiai:

(žr. knygos § 7–9)

ľekľe, ľwinćiaufios, Nodieia, kiánteia, guľeio, áľkaľunių, perleifkem, waľandá, dungus, beeiunćiam, žwirbľalis, vľgimmes, vmžinoľp, Neľang, gentiie, Iľchgielbetoio, ľawęľp, nindres, łtengeľi, adunt, káľbetuiiu, gifa.

5. Kiek skiriamųjų ypatybių atspindi pateiktieji pavyzdžiai:

(žr. knygos § 7–9)

lynta, išgėlbetų, Ant Weliku, daġu, atłunkit, atliufti, tāmłibe, lengwos, ŗchwenŗti, ŗinkłai, ŗłakłtis, łamdidams, Pakėłes, łłġuių, ŗindŗiuncziomus, lampas, ługriŗes, kałėiıma, ilift.

6. Nustatykite pateikto fragmento variantą ir perraŗykite jį likusiais dviem variantais:
(ŗr. knygos § 7–13)

a) Ir kiekwienas / kurfay apłeys namus /aba łeferis abá brolus / aba tewu /aba motinu / aba moteri / aba łunus /aba dirwas / deł wardo mano: tiek ŗimtu kartu ims ir ŗywatu vmŗynu aptures.

b) Ira perłona nųġ DIEWA palkirta /ir Dwalses ŗchwentofes pilnibe patepta /ieng ŗmogifchkoie gimineie apreikłchtu / apłleptaie wale Diewa / apie atpirkima ir ifchganima ŗmoniu / bei łakitu Euangelia per ławe ifch prieglopłcŗa Tewa atneŗchta / ir affiera kuno ławo / rułtibe Diewa priefch griekus ŗmoniu numalditu / bei wıłsai Bałńniczei atleidima grieku / teifibe ir amłbinaie ġiwatą nupelnitu.

7. Pateiktuose pavyzdŗiuose raskite grafemas, kurios būdingos vienam ar keliems rašomosios kalbos variantams (nurodykite grafemos funkciją):
(ŗr. knygos § 10)

drugėłeis, ŗchwenta, ġero, nųġ, ruudŗiu, atneałtu, Lietuwnikų, kėłes

8. Kokiems variantams galėtų būti būdingos ŗios morfologinės formos:
(ŗr. knygos § 11)

nafrųfu, kitołfu ŗemefu, dienoieis, naktiėiu, toy, pildŗiá, gundŗia, mōkia, ifłilaikitumbim, walġitumite, paŗchlowinoia, nuwełdinoia, manilawa, paneŗchlawa, badidława, linkłmindława

9. Kokiems variantams galėtų būti būdingos ŗios leksemos:
(ŗr. knygos § 12)

prafirałtis, idant, kartunta, praułta, bangos ŗuvis, ieng, adunt, palkunda

10. Pateiktuose sakiniuose raskite pusiau predikatinės dalyvinės konstrukcijas; kokiam variantui jos galėtų būti būdingos?
(ŗr. knygos § 13; Ambrazas 2006, 373–446)

Teipo nes rałcha Schwentas Lukofchius/ Gabriela Angela Mariai kalbeiufi.

Tie bevmiei ŗmones Arianifchkųsius blułńjmus twirtin / ġurifchkaj Diewa łanti mokin.

Nefitikiek Diewa iŗkłaufomás ir pąġiałbeimas.

Bilatczem Petruı tus łodŗus pųle Dwalfia ŗchwenta ant wıłfų kurie klaufe łodŗia.

Efch welicziau tus pinningus niekadai ne buwufius.

ŗachariofchus negaleia ne wieno łodŗio ifchkalbeti ikki uŗġimmufiam ŗcham Ianui Sunui ławam.

Welicziaus fu Dageis ir Erfchkeczeis kariauiens.
Dabar ghiemus netikintiemus/ diel dziauxma/ ir befiftebint/ biloia yumpi.
Togidel ir mes krikfchczonis neflitikekem wiffad gero fchemme giwenime turrefenczius.
O tũieús dábar bekaľbanczém antru kartú gaidís pragído.